Theologisch Tijdschrift

ONDER REDACTIE VAN

F. W. B. VAN BELL, S. HOEKSTRA BZ., A. KUENEN, A. D. LOMAN
L. W. E. RAUWENHOFF EN C. P. TIELE.

4e Jaargang. — 6e Stuk.

1°. NOVEMBER.

Amsterdam
J. C. LOMAN, Jr.

Leiden
S. C. VAN DOESBURGH.

1870.

Vaste Medearbeiders:

Verklaring der Redactie:

De beginselen en methode, die redacteurs en medearbeiders van het Theologisch Tijdschrift met elkander gemeen hebben, sluiten verschil van zienswijze geenszins buiten. Elke verhandeling of beoordeeling blijft ter verantwoording van den auteur en wordt daarom ook door hem onderteekend.

THEOLOGISCH TIJDSCHRIFT.

Theologisch Tijdschrift

ONDER REDACTIE VAN

F. W. B. VAN BELL, S. HOEKSTRA, BZ., A. KUENEN, A. D. LOMAN,
L. W. E. RAUWENHOFF, EN C. P. TIELE.

VIERDE JAARGANG.

Amsterdam
LOMAN & VERSTER.

Leiden
S. C. VAN DOESBURGH.

1870.

INHOUD.

I. Verhandelingen en opstellen.

II. Beoordeelde, en meer of minder uitvoerig aangekondigde boeken en verhandelingen.

III. Kort aangekondigde boeken en verhandelingen van:

BIJDRAGEN TOT DE KRITIEK DER SYNOPTISCHE EVANGELIËN.

IV. DE SAMENSTELLING VAN HET MATTHEUS-EVANGELIE IN VERBAND BESCHOUWD MET HET VRAAGSTUK OMTRENT HET ONTSTAAN DER KANONISCHE EVANGELIËN IN HET ALGEMEEN.

Bij alle waardeering van Volkmar's arbeid (*Marcus und die Synopsis*) was het mij onmogelijk met hem in te stemmen ten aanzien van de plaats die aan Marcus toekomt in de wordingsgeschiedenis onzer evangeliën. In mijn vorige bijdrage tot de kritiek der synoptische Evangeliën (zie het Meinummer van dezen jaargang) heb ik breedvoerig uitééngezet, wáarin, volgens mijn oordeel, de Zwitsersche geleerde door ons moet gevolgd worden, wáarin wij van hem voor alsnog moeten verschillen. Velerlei (multa) vond ik in zijn boek dat ik, als wezenlijke winst voor onze kennis van deze nog in diepe duisternis gehulde zaak, met ingenomenheid meende te moeten begroeten; het gewenschte multum, waarvan de schrijver gewaagde als vrucht zijner nasporingen en overpeinzingen, zocht ik te vergeefs. Met name, waar hij zijne lezers voor zijn Marcus-hypothese zoekt te winnen, moest ik hem tegenstand bieden. Het was mij niet mogelijk in het 2de onzer kanonische evangeliën te zien wat Volkmar er in zag, t. w. 1°. het oorspronkelijke Evangelie, de protype van alle volgende formaties, 2°. een Evangelie tot welks ontstaan en inrichting de bestaande traditie aangaande Jezus slechts een uiterst gering gedeelte, de individueele overtuiging daarentegen en het plastisch talent van den auteur-dichter bijna alles zou hebben bijgedragen. Marcus naast de beide andere Synoptici plaatsende, kon ik in hem den oorspronkelijke niet herkennen. In de samenstelling van dit z. g. grondevangelie vermocht ik niet met Volkmar het bewijs te vinden voor zijne thesis: onze Evangeliën zijn

epische gedichten, en Marcus is de geniale Schepper van het geheele genre.

Toch heb ik dit boek met blijdschap begroet, en zou, al ware het maar alleen om den prikkel dien het bevat tot vernieuwd onderzoek, aan den schrijver veel dank verschuldigd zijn. Het woord, waarmede ik mijn vorige bijdrage besloot, mag in de eerste plaats beschouwd worden als de uitdrukking van hetgeen ik mij zelf als plicht meende te moeten voorhouden, na kennismaking met Volkmar's anregende Arbeit. „Het zal nu zaak zijn," zoo schreef ik, „dat zij die hun oogen niet uitsluitend aan de Mar- „cus-bril hebben gewend," — en onder hen meende ik mij zelf te mogen rangschikken, al gaf ik daarmede ook niet toe, dat mijn Mattheus-bril gekleurde glazen bevatte — „gebruik makende „van het door Volkmar geleverde en zich spiegelende aan zijne „feilen, hunne krachten gaan wijden aan de oplossing van het „nog altijd hangende vraagstuk, door middel van de symbolisch- „allegorische exegese."

Aan deze in de eerst plaats tot mijzelf gerichte opwekking wensch ik thans aanvankelijk gevolg te geven. Ik doe zulks te gereeder, nu ik mij door den Zwitserschen geleerden zelf, wiens werk ik beoordeelde, daartoe op vereerende en welwillende wijze in een particulier schrijven aangemoedigd zie. Ofschoon overtuigd, dat de „Marcus-hypothese" in het eind algemeen zal worden aangenomen, verklaarde hij, gaarne kennis te willen nemen van hetgeen op den Mattheus-weg zou worden ontdekt. Had hij echter aanvankelijk mij voorgesteld aan de lezers van dit Tijdschrift den indruk meê te deelen, dien mijne beoordeeling op hem had gemaakt en de vragen en bedenkingen, waartoe ze hem had geleid, (zie de Varia in het Julij-nummer van dezen jaargang bl. 463) later werd dit voorstel teruggenomen, en wel naar aanleiding van eenige ophelderingen van mijne zijde den beoordeelde door mij verstrekt, welke hem deden besluiten de waarde en beteekenis mijner kritiek vooraf nog nauwkeuriger te onderzoeken. Zal hierdoor de vorm, dien ik aan dit mijn opstel dacht te geven, geheel moeten vervallen, daar ik thans natuurlijk niet kan antwoorden op vragen en bedenkingen die tot mij gericht, maar ook weer teruggenomen en ingetrokken werden, mijne lezers, hoop ik, zullen er niet bij verliezen, dat het persoonlijk debat plaats maakte voor eene meer objectieve beschouwing der zaak, waarbij allicht gemakkelijker alles kan worden voorbijgegaan wat niet tot de eigen-

lijke questie behoort of niet van algemeen belang mag geacht worden.

Bij de behandeling van het aan het hoofd dezes omschreven onderwerp wensch ik uit te gaan van eenige opmerkingen en beschouwingen, die kunnen strekken tot kenschetsing van den algemeenen gang, die in de formatie der evangeliën moet worden aangenomen. Wordt het hierdoor ons gemakkelijker gemaakt, de plaats te bepalen die aan het Mattheus-evangelie, blijkens zijn samenstelling, in de reeks der evangelieboeken moet worden aangewezen, wij zullen dan tevens die compositie zelve des te beter begrijpen, als wij ze hebben in verband gebracht met het geheele proces der evangelie-vorming in de oud-christelijke kerk.

I.

Een aandachtige beschouwing van Paulus' ons bewaarde brieven leert, dat een minimum van bijzonderheden uit Jezus' leven dezen Apostel voor zijne Christologie genoeg was. Aangenomen ook, dat enkele, ja, dat vele daden en woorden van Jezus hem waren overgeleverd, de inhoud dezer paradosis was hem voor zijn Christusprediking zeker niet van overwegend belang. Van den man van Nazareth, die als volksleeraar, als vriend van armen en verstootenen had rondgewandeld, spreekt hij geen woord. Niets van treffende parabelen, niets van herhaalde tochten door Galilea, niets van merkwaardige genezingen of andere buitengewonen daden, die de aandacht der menigte op Jezus deden gericht zijn, worden wij uit Paulus' brieven gewaar. Het kruis is zóózeer het één en al van Jezus' leven voor Paulus geweest, dat al het andere daarbij — hoe belangrijk anders ook — der vermelding onwaardig scheen.

Nu zegge men niet: dit zwijgen van Paulus over bepaalde feiten uit Jezus' openbare leven is toevallig en alleen te verklaren uit het karakter van gelegenheidsschriften dat zijne brieven dragen. Want indien de biografie van Jezus aan Paulus belangstelling had ingeboezemd gelijk ons, namelijk wegens het normatieve van dat leven als het leven van een bij uitnemendheid zedelijk-godsdienstig mensch; indien voor Paulus elk van Jezus' spreuken, elk van zijne handelingen, met het karakter van gezag ware bekleed geweest als de les en het voorbeeld van den meester, die, in welken kring ook opgetreden, altijd sprak en handelde als

hoorde en zag hem de geheele wereld; m. a. w. indien Paulus had kunnen zeggen: in het leven van dezen Jezus, gelijk hij leerende en weldoende het land doorging, vind ik mijn ideaal, het ideaal van den waren mensch verwezenlijkt: inderdaad het ware hem niet mogelijk geweest daarvan te zwijgen bij de gewichtige questiën, die hij met de Galaters, Corinthiërs en Romeinen te behandelen had.

Neen; volgens Paulus ontleent het leven van Jezus voor den geloovige al zijn beteekenis aan den dood waardoor het besloten werd. Zien wij hier nu ook al niet voorbij, dat die kruisdood ook in Paulus' beschouwing wel in het allerinnigst verband zal hebben gestaan met het leven dat daaraan voorafging, zóó dat eerst ten gevolge van dat leven de kruisdood die beteekenis kon verkrijgen, die de gemeente daaraan toekende, het ligt wel in den aard der zaak, dat, als geheel het menschelijk leven van Jezus uitsluitend wordt beschouwd uit dit ééne oogpunt, waarbij alles beheerscht wordt door het kruis; wanneer dus alles wegvalt wat niet onmiddelijk met dat kruis in betrekking staat, aan eene volledige biografische voorstelling van den concreten, historischen persoon niet gedacht kan worden.

Het zou mij te ver voeren, wilde ik hier gaan aantoonen, dat uit de polemiek van Paulus tegen de zuilen-Apostelen en hun aanhang in de gemeente blijkt, dat ook in die kringen de details van Jezus' leven, voor zoover zij niet met zijn lijden en sterven in onmiddelijk verband stonden, geenszins het voorwerp waren waarop bij voorkeur de aandacht gevestigd was. Het is ook zeer de vraag, of de Galileesche werkzaamheid van Jezus wel veel incidenten bevatten, die in de apostolische prediking op den voorgrond konden geplaatst worden. Het feit, dat ook in de Joodsch-Christelijke gemeenten de blik zich bij voorkeur vestigde op de toekomst en de aanstaande verschijning van den verheerlijkten meester, is wel geschikt ons in die opvatting te versterken. Wanneer nu ook al het abstracte Christus-begrip, dat in Paulus' prediking alles beheerschte, den Oud-apostelen en hun volgelingen aanleiding gaf, bij wijze van reactie, de trekken van het concrete Jezusbeeld, gelijk ze hun uit den vorigen tijd waren bijgebleven, te gaan verscherpen en verlevendigen, ook voor hen bestonden de motieven niet, om alles wat Jezus gezegd en gedaan had met diplomatische nauwkeurigheid op te teekenen, en ook maar in de verte een poging te doen tot het leveren eener bi-

ografische beschrijving van den gestorven meester. De groote, alles beheerschende vragen over de betrekking tusschen Evangelie en Wet, tusschen de Christus-gemeente en de Heidenen hebben zeker hare voldoende beantwoording niet gevonden in eenig beslissend feit of gezegde door de Oud-apostelen van Jezus vermeld; alles kwam aan op de waardeering van de ééne groote gebeurtenis: de kruisdood. Naarmate deze uit een ruimer of bekrompener oogpunt werd opgevat; naarmate dit martyrium werd beschouwd, óf als gevolg van het drijven eener kleine, maar toevallig op dat oogenblik machtige partij, óf als noodzakelijke consequentie van het nieuwe beginsel van godsdienst door den man van Nazareth in de wereld gebracht; naarmate òf het joodsch-nationale òf het algemeen-menschelijke van Jezus' streven bij den beschouwer op den voorgrond stond, moest natuurlijk aan het kruis een andere beteekenis worden gegeven. Wat mij betreft, ik twijfel er niet aan, of Paulus, al had hij Jezus niet rechtstreeks gekend, was met zijne grootscher opvatting van het Evangelie dichter bij Jezus' eigen bedoeling dan de Oud-apostelen, ofschoon zij met den meester hadden omgegaan.

Doch ik zou dit bezwaarlijk kunnen aannemen, indien ik het er niet voor hield, dat de groote en verheven gedachte, waarvan Jezus geheel doordrongen was, zich in de Galileesche periode op zulk eene wijze heeft geopenbaard, dat het alleen aan buitengewone naturen als Paulus mogelijk zou zijn geweest destijds in hem den messias der wereld te zien. 't Is zelfs niet onmogelijk, misschien mag ik zeggen: niet onwaarschijnlijk, dat Jezus zelf zich eerst bij zijn optreden in Jeruzalem volkomen bewust is geworden van de vérstrekkende gevolgen zijner zedelijk-godsdienstige beginselen, terwijl deze zelfs na zijn kruisdood voor zijne naaste omgeving nog verborgen bleven.

Nemen wij dit alles in aanmerking, dan laat zich gereedelijk begrijpen waarom juist voor de Galileesche periode de scheppende fantasie het ruimste veld voor zich had.

Toch is het nauwlijks denkbaar, dat uit de oud-apostolische herinneringen ten aanzien van Jezus' werkzaamheid in Galilea niet altans enkele vaste punten zijn overgebleven, waaraan zich zijne volgelingen hadden te houden, waarvan zij moesten uitgaan.

Behalve het weinige wat de profane schrijvers, met name Flavius Josephus, ons meedeelen, hebben we geen ander middel om

die vaste punten te vinden, dan de vergelijking der Synoptici met elkander en met Johannes.

De joodsche historicus vermeldt, behalve een menigte van details, waaruit wij den toestand van het joodsche land in Jezus' dagen in het algemeen leeren kennen, altans uit het leven van één persoon in de evangelische geschiedenis voorkomende, nl. Johannes den dooper, eenige bijzonderheden. En wat het 4de evangelie betreft, de punten van overeenkomst met de Synoptici die het bevat zijn van te meer gewicht, naarmate de auteur zich in het vervormen der aanwezige en het scheppen van nieuwe stof grooter vrijheid heeft veroorloofd.

Zoo kunnen wij als zeker stellen, dat als bestanddeelen van de primitieve overlevering uit de Galileesche periode moeten aangenomen worden de navolgende punten:

1°. Jezus en Johannes de dooper waren niet alleen tijdgenooten, maar stonden ook in betrekking tot elkander;

2°. Johannes is op last van Herodes gevangen genomen en gedood;

3°. Johannes' verwijdering van het tooneel en het optreden van Jezus zijn met elkander in verband staande gebeurtenissen;

4°. Even als Johannes was Jezus door discipelen omgeven;

5°. Zij waren uit Galilea, en behoorden grootendeels tot den visschersstand; Petrus, Johannes en Jacobus waren de meest bekenden ónder hen;

6°. Jezus trok in Galilea met zijne jongeren her- en derwaarts, sprekende over het hemelrijk en verbazingwekkende daden verrichtende;

7°. Ofschoon de eigenlijke tegenstand tegen hem eerst ontstond in de tweede periode van zijn leven, die hij in Judea doorbracht, hij bleef ook vroeger in Galilea niet altijd geheel ongemoeid, maar moest aldaar gedurig zijne belagers ontwijken.

8°. Terwijl hij in de 1e periode de vervolging telkens door wijken ontkwam, schroomde hij niet, toen eenmaal in den boezem van den discipelkring het geloof in hem als messias gevestigd was, om lijden en dood in de hoofdstad tegen te gaan en liet zich toen ook door niemand meer, zelfs niet door zijn beste vrienden, daarvan terughouden.

Ziedaar ongeveer de grondbestanddeelen, noodig voor de evangelische voorstelling van Jezus' leven in de Galileesche periode. Niet allen behoeven, niet allen kunnen van zuiver historische gehalte zijn.

Voor zoover zij het niet zijn, laten zij zich gemakkelijk verklaren als geboren deels uit de zoo natuurlijke zucht om aan religieuse gedachten christologische stellingen, aan bovenzinnelijke waarheden tastbare en aanschouwelijke vormen te geven, deels ook uit de behoefte aan afronding en volledigheid in het verhaal

Ik behoef hier wel niet nader aan te wijzen, hoe de grenslijnen tusschen het zeker historische, het problematische en het zeker onhistorische in de elementen der Galileesche traditie moeten worden getrokken. In de acht hierboven aangestipte punten bevatten de drie laatsten zeker de sterkste afwijkingen van de historische waarschijnlijkheid. Daar gelaten nog, dat de verschillende wonderverhalen niet kunnen verklaard worden uit verschillende feiten uit Jezus' leven, gelijk de exegese op een vroeger standpunt zocht aan te toonen, ook wat sub n°. 7 en 8 is samengevat, t. w. Jezus' herhaalde ontwijkingen van de hem vijandige machten gedurende zijn verblijf in Galilea en zijn met bewustheid tegemoet gaan van lijden en sterven in Judea kan den toets der historische kritiek niet doorstaan. Ja, voor het onhistorische van die voorstelling levert het evangelisch verhaal zelf meer dan één bewijs. Of is er niet een doorgaande tegenspraak tusschen Jezus' talrijke wonderen en zijn herhaaldelijk uitgesproken wensch om opspraak te vermijden; tusschen de door hem in Galilea gevolgde gedragslijn tegenover de hem belagende vijanden en de motieven voor zijn opgaan naar Jeruzalem; tusschen de menigvuldige huldeblijken hem als Messias gegeven en de geestdrift waarmede hij in Caeserea Philippi Petrus' geloofsbelijdenis — eene geloofsbelijdenis daarenboven, waardoor Petrus zich tegenover de schare stelt — begroet?

Blijkt niet uit alles ten duidelijkste, dat er in de synoptische evangeliën twee onderling volstrekt tegenstrijdige voorstellingen van Jezus' verblijf in Galilea worden aangetroffen? Volgens de eene toch droeg die periode geheel en al het karakter eener voorloopige, in het verborgene en in bescheiden kring zich bewegende werkzaamheid; volgens de andere kenmerkte zich diezelfde periode door tal van schitterende wonderdaden ten aanschouwe en ten beste van een zeer groote menigte hulpbehoevenden en belangstellenden verricht. Konden wij volstaan met de keuze uit die twee voorstellingen, zóódat wij de minst waarschijnlijke als onhistorisch lieten varen, onze taak ware eenvoudig genoeg. Met het verwerpen van alle wonderverhalen ware zij afgedaan

Intusschen ook die wonderverhalen willen verklaard worden, of liever: de vraag moet worden beantwoord: hoe komt het, dat tal van schitterende feiten vermeld zijn juist hier, waar de traditie bizonderheden bevat die daarmede in volstrekten strijd zijn?

Nu is zonder twijfel de symbolisch-allegorische interpretatie bij uitnemendheid geschikt om ons de wording van de evangelische wonderverhalen in het algemeen begrijpelijk te maken. Wij behoeven thans niet meer óf aan de goede trouw óf aan het gezond verstand der evangelisten te twijfelen; evenmin de rationalistische exegese, als de supranaturalistische dogmatiek behoeven wij te hulp te roepen om in de evangeliën den weg te vinden. Laat ons echter wel toezien, dat wij bij het toepassen van deze verklaringsmethode op de afzonderlijke pericopen met de noodige omzichtigheid te werk gaan, ten einde niet voor concreet feit aan te zien wat niet meer is dan de aanschouwelijke voorstelling eener algemeene waarheid.

Wat hier ook onzeker moge zijn, mij dunkt, in de synoptische evangeliën zijn de rechtstreeksche bewijzen aanwezig voor deze stelling, waarvan wij bij ons volgend onderzoek als een grondstelling kunnen uitgaan, nl. dat de feiten van Jezus' leven tot de Galileesche periode behoorende oorspronkelijk niet anders dan in een summier overzicht zijn te boek gesteld. Houden wij in het oog wat vroeger werd opgemerkt over het gemis aan zoodanige data uit de Galileesche periode waarvan het gewicht in de dagen van Paulus voor de destijds aan de orde zijnde strijdvragen algemeen moest gevoeld worden; voegen wij daarbij, dat, in weerwil van al de aan Jezus toegeschreven wonderdaden, de noodzakelijkheid van het verborgen blijven zijner grootheid in Galilea herhaalde malen wordt vermeld, dan zal het ons niet onbelangrijk voorkomen op te merken, dat we bij al de drie Synoptici tusschen de andere pericopen heen summarische of collectieve berichten verstrooid vinden, die evenmin onderling als met hunne omgeving een goed geheel vormen en daarom, wat hun ontstaan en plaatsing in het evangelie betreft, een bijzondere verklaring eischen.

Die verklaring moet, dunkt mij, in substantie deze zijn.

a. In het oudste schriftelijk evangelie d. w. z. in het eerste christelijk geschrift, hetwelk, in den vorm van een beschrijving van Jezus' leven, HET EVANGELIE, d. i. de heilboodschap in Christus, bevatte, was de Judeesche of Jeruzalemsche periode hoofdzaak, terwijl de Galileesche, ofschoon over grooter tijdruimte zich

uitstrekkende, uit den aard der zaak slechts als inleiding tot de lijdensgeschiedenis en dus minder uitvoerig en zelfstandig moest behandeld worden, daargelaten nog de omstandigheid, dat er uit die eerste periode maar weinig details bekend waren, die met de hoofdzaak van het Evangelie — in onmiddelijk verband stonden.

b. De in de synoptische Evangeliën verspreide summarische berichten zijn te beschouwen als overblijfselen uit die primitieve evangelie-formatie, waarin slechts een enkel zoodanig collectief datum was opgenomen tot kentschetsing van Jezus' voorbereidende werkzaamheid in Galilea, waarvan niet meer dan een flauwe herinnering bestond.

c. Dat dit eene summarische bericht, in de primitieve formatie bestemd om Jezus' werkzaamheid gedurende zijn verblijf in Galilea als in één woord samen te vatten, in onze synoptische evangeliën meermalen herhaald is, moet verklaard worden uit de zucht om lichaam te geven aan de Galileesche periode, iets wat behalve door het opnemen van de typisch- allegorische tafereelen, vruchten van de poëtische fantasie der geloovigen, geschiedde door het reduplíceeren van de zeer spaarzame bestanddeelen der bestaande overlevering.

Men neme om de waarde dezer verklaring te bepalen b v. Matt. 4, 23 en 24 voor zich en legge zich de vraag voor, of dit bericht oorspronkelijk wel een andere beteekenis en strekking kan gehad hebben dan om in korte trekken, alles saam te vatten wat van Jezus' leer en wonderen in Galilea te zeggen viel.

Eenmaal opmerkzaam gemaakt op deze bijzonderheid in de synoptische evangeliën, dat hetgeen oorspronkelijk bestemd was om slechts éénmaal gezegd te worden, later herhaalde malen werd opgenomen [1]), ontdekken we spoedig, dat dit verschijnsel

---

[1]) Ziehier een overzicht der voor een deel gelijkluidende summarische berichten in de drie eerste evangeliën.

Mattheus.	Lucas.	Marcus.
1) 4, 23—25. (7, 28, 29)	1) 4, 14. (4, 32)	1) . . . . (1, 22.)
2) 8, 16,	2) en 3) 4, 40—43	2) en 3) 1, 32—34, 38;
3) 9, 35.	5, 15—17.	39, 45; 3, 7—11; 6, 6b.
4) 11, 1.	4) 6, 17—19. 7, 12.	4) . . . .
5) 12, 15.	5) . . . (cf. Lc. 8, 12.)	5) . . . .

zich bij onderscheiden soorten van pericopen voordoet. Ofschoon wij hier voorloopig alleen met de Galileesche periode te doen hebben moet ik toch reeds thans even wijzen op een dergelijk herhalingsproces in de Judeesche periode. Immers van de lijdensaankondiging van Jezus aan zijne jongeren in het 2de hoofddeel des evangelies geldt juist hetzelfde als van de summarische berichten in het 1ste of inleidende deel [2]). Waar één kon volstaan, worden er meerderen gelezen en, merkwaardig genoeg! bij alle Synoptici juist vier. In de Galileesche periode beantwoordt het herhaaldelijk opgenomen bericht aangaande Jezus' vluchten voor zijne vijanden aan de lijdensaankondigingen in het 2de deel. Hiertoe behoort ook, dat, nevens de komst van alle twaalf jongeren nog hier en daar de roeping van enkele jongeren wordt verhaald. Ook dit, dat de persoon van Johannes den Dooper op verschillende plaatsen des evangelies ten tooneele wordt gevoerd, ofschoon de verschillende episodes van het verhaal in denzelfden tijd behooren. Hetzelfde geldt van de tegenkanting die Jezus van de zijde van Israëls vromen en overheden ondervindt. Dit alles nu bespreken wij later in bijzonderheden. Thans staan wij nog een oogenblik stil bij de wijze waarop deze splitsing en vermenigvuldiging der onderscheiden soorten van berichten heeft plaats gehad.

Behalve de zeer weinige daden en bijzondere feiten tot het leven van Jezus in de Galileesche periode betrekking hebbende, moesten ook de hoofdtrekken zijner toen gepredikte leer op de eene of andere wijze in de herinnering voortleven en in het schriftelijk evangelie worden opgenomen. Wel beschouwd moet het meeste van hetgeen thans den vorm van feiten draagt

---

6) 14, 13. 14.	6) 9, 11.	6) 6, 34.
7) 14, 35. 36.	7)	7) 6, 54—56.
8) 15, 30. 31.	8)	8) ....
9) 19, 2.	9) 13, 22.	9) 10, 1.
10) 21, 14.	10) 19, 47.	10) ....

[2]) De lijdensaankondigen bij de Synoptici zijn de navolgende:

Mattheus.	Lucas.	Marcus.
1) 16, 21.	9, 22.	8, 31,
2) 17, 22. 23.	9, 43.	9, 20.
3) 20, 17—19.	18, 31—33.	10, 32--34-
4) 26, 45 en 46.	20, 37.	14, 41 en 42.

teruggebracht worden tot de leer, of liever tot de wijze waarop men zich de strekking en den indruk van Jezus' onderwijs dacht. En inderdaad is niets natuurlijker dan dit, dat, bij gemis aan verscheidenheid van eigenlijk gezegde daden welke de overlevering had bewaard, de Galileesche periode het raam werd voor leeringen en beschouwingen over het Godsrijk, in den vorm deels van treffende spreuken, parabelen en redevoeringen, deels van schitterende wonderdaden aan Jezus toegeschreven. Niets natuurlijker ook dan dat deze λέχθεντα en quasi — πράχθεντα tusschen de vroeger vermelde biografische data werden opgenomen, welke, weinigen als zij waren, gesplitst en verdubbeld werden ten einde aan die Galileesche periode meerdere uitgestrektheid te geven. Zoo geschiedde b. v. met het biografisch datum, 't welk inhield, dat Jezus in Galilea een geruimen tijd her- en derwaarts was getrokken, om allerwege de harten voor zijn godsdienst te winnen. Werd dit datum, waarbij het wonderelement oorspronkelijk wel geen andere beteekenis kan hebben gehad, dan om op meer aanschouwelijke en indrukwekkende wijze het buitengewone en weldadige van Jezus' prediking te doen uitkomen, eerst gebezigd om die ge heele periode als inleiding tot het lijdensdeel te kenschetsen welhaast, bij de meer zelfstandige behandeling der Galileesche periode, en nadat de leer van het godsrijk, als door Jezus reeds in Galilea deels in parabelen, deels in losse spreuken en aaneengeschakelde reden verkondigd, daarin was opgenomen, moest òf het summarisch bericht verdwijnen óf een ander karakter aannemen. Het laatste geschiedde. Men liet het oude en in zijne algemeenheid sterk sprekende verhaal niet gaarne los. En ofschoon het nu eigenlijk tegen alle eischen eener geregelde voorstelling indruischt, om die collectieve, de geheele Galileesche periode omvattende berichten onveranderd te laten staan naast die in details tredende épisodes, toch is dit geschied; en de christelijke gemeente heeft er zich niet aan geërgerd. Wel maakte de kunst van redigeeren op dit gebied van lieverlede eenige vorderingen, — getuige het Marcus-en het Lucas Evangelie —: de vroegere hoogst gebrekkige samenstellingen, zooals die van ons Mattheus-Evangelie, werden daarom niet verworpen of op zijde gezet. Integendeel: misschien is deze hoogst gebrekkige compositie van Mattheus-Evangelie, waarin de bestanddeelen tot de verschillende formaties behoorende met zóó weinig kunst onderling

zijn verbonden, een van de oorzaken, waarom het van oudsher bijzonder geliefd was.

Maar niet alleen dat dit eene, oorspronkelijk alles samenvattende bericht nevens de gedetailleerde pericopen behouden bleef, die summarische pericoop zelf werd op meerdere plaatsen in het evangelie ingelascht, als om alle wetten van historische kunst met voeten te treden. Ook in dit opzicht valt het primitieve karakter van het Mattheus-evangelie, bij vergelijkking met de andere Synoptici, in het oog. Ofschoon ook bij Marcus en Lucas de sporen van deze onbeholpen compositie niet geheel zijn uitgewischt, ziet men toch, dat zij er op uit zijn geweest, de al te stuitende fouten der primitieve samenvoeging bij Mattheus te verbeteren, al is het dan ook maar door het universeele karakter dezer herhaalde berichten uit te wisschen en daaraan een plaatselijke en tijdelijke beteekenis te geven.

Wil men nu het bewijs, dat wij in Mattheus werkelijk den ouderen, in Marcus en Lucas den lateren vorm van samenstelling bezitten, dan behoeft men er maar op te letten, dat deze splitsing en gedurige herhaling van dezelfde pericopen en episodes het eerste onzer kanonische evangelien geheel beheerscht, zooals welhaast zal blijken in het tweede deel van dit opstel. Vooraf, nog een enkel woord over de eigenlijke ratio dezer splitsing, als een van de kenmerken van het primitieve op schrift gebrachte evangelie.

Geven wij ons wel rekenschap van de motieven, die oorspronkelijk tot het te boek stellen van de evangeliën hebben geleid, daarbij ons te binnen brengende wat daarover hierboven is in het midden gebracht, dan moeten wij voor goed breken met de gedachte, alsof het meest geregelde, best samenhangende en naar zijn inhoud meest waarschijnlijke verhaal van Jezus' leven, woorden en daden, ook het oudste zou moeten zijn. Wel kan die maatstaf worden aangelegd, waar het te doen is om de meerdere of mindere geloofwaardigheid te bepalen van enkele feiten en gezegden, waarvan de stof kennelijk rechtsteeks uit historische overlevering is geput; evenzoo waar het in het algemeen de vraag is, aan welke zijde de indruk, dien de persoonlijke optreding van Jezus maakte, het zuiverst bewaard bleef, in weêrwil van de machten in de gemeente tot zijne verheerlijking en idealiseering werkzaam. Doch waar het geldt de literarische compositie der evangeliën, d. i, van kerke-

lijk-tendentieuse schriften, waarvan het historisch-biografisch karakter meer den vorm dan het wezen raakt, daar kan het zeer wel zijn, dat men juist het waarschijnlijkste verhaal voor het minst oude en minst ware heeft te houden. Het onbeholpene en onredzame in den aanleg en de bewerking van het Mattheus-evangelie verraadt de oudheid der proeve. Het simplex, d. i. in casu het onbeschaafde, plompe, primitieve in de compositie, is ook hier het sigillum veri, al is het verloop van zaken in vele opzichten bij Mattheus nog minder voorstelbaar (sit v. v.) dan bij de anderen. Wij hebben nu eenmaal in de evangeliën niets wat gelijkt naar een eenvoudig relaas van gebeurde zaken. Wij hebben te doen met door en door kunstmatige scheppingen, weefsels bestaande uit een zeer dunne en ijle schering van historische data, en een dogmatischen inslag, die beeld en teekening moet geven aan het geheel.

Bij Mattheus nu zijn de oorspronkelijke elementen, waaruit zijn kunstwerk is samengesteld, het gemakkelijkst terug te vinden. Bij hem verraadt zich op het eerste gezicht de armoede aan historische stof door de talrijke herhalingen. Zoo pleegt een ongeoefend verhaler het langwijligst te zijn, en bewijst een beginnend kunstenaar zijne minderheid het duidelijkst door de gebrekkige verwerking der verschillende door hem gebruikte motieven. Het verhaal van Mattheus vloeit niet, om de eenvoudige reden, dat het ook inderdaad geen verhaal is van een voortvloeiend menschenleven. De bestanddeelen van vroegere en latere formaties zijn nevens elkander gesteld zonder met elkander verzoend te zijn. Van geregelde ontwikkeling, van chronologische groepeering, behalve natuurlijk wat betreft de opeenvolging der twee groote hoofddeelen, het Galileesche en Jeruzalemsche, is geen zweem. De voornaamste rust- en overgangspunten in de voorstelling worden verkregen door gelijkluidende frases, die op eenige redegroepen betrekking hebben, maar allerminst in eene biografie te huis behooren. Indien deze reden zóó gegroepeerd zijn, omdat ze moeten gedacht worden, dezen in een vroeger, genen in een later tijdperk van Jezus leven te zijn uitgesproken, het is daarom toch volstrekt niet het historisch-chronologisch motief, waaruit die groepeering moet verklaard worden. Immers zij wijst, evenals de compositie van het geheele evangelie, op niets anders dan op de kerkelijk-dogmatische bedoeling van den auteur, die ook in dit opzicht

weinig kunst heeft gebruikt, of anders zijn kunst met weinig gevolg heeft aangewend, ten einde den schijn te redden. Men begrijpt m. i. niets van het wordingsproces der evangeliën, als men de doubletten in Mattheus wil verklaren uit slaafsche trouw aan de overlevering, m. a. w. uit de vrees van in iets af te wijken van hetgeen werkelijk en feitelijk gebeurd was. Inderdaad, van zulk een angstvallige nauwgezetheid is in onze evangeliën geen spoor. Is het b. v. denkbaar, dat de auteur of redacteur van ons eerste evangelie, die, nadat hij even vóór de bergrede had verzekerd: „en Jezus trok geheel Galilea rond, in hunne Synagogen leerende en predikende het evangelie van het koninkrijk en genezende ALLE ziekten en kwalen onder het volk," en een paar hoofdstukken verder (9, 35) wederom bericht: en Jezus trok AL de steden en vlekken rond, in hunne Synogogen leerende en predikende het evangelie van het koninkrijk en genezende ALLE ziekten en kwalen," is het denkbaar, zeg ik, dat die auteur naar historische nauwkeurigheid in zijn schrijven zou gestreefd hebben? Moet men niet veeleer uit deze en dergelijke bijzonderheden opmaken, dat de evangelist zich weinig of niet er over bekommerd heeft, of al hetgeen hij te boek stelde wel met juistheid aan de werkelijkheid beantwoordde? Ja, werpt hij niet met al te kwistige hand met die wonderbare genezingen om zich heen, dan dat wij zouden kunnen aannemen, dat hij, bij het verhalen van de enkele miraculeuze handelingen aan Jezus toegeschreven, aan een nauwgezet constateeren van alle bijzonderheden, of aan een strenge verificatie van het feit in zijn geheel zou hebben kunnen denken? Mij dunkt de nonchalante wijs waarop met die wonderen wordt omgegaan, het met voeten treden van alle waarschijnlijkheidswetten bij het verbinden van die massale of summarische berichten met den gedetailleerden verhaaltrant, laat zich onmogelijk overéénbrengen met de meening, als zou de evangelist zelf zooveel waarde gehecht hebben aan het feitelijk-reëele dier data, daar het hem alleen moet zijn te doen geweest om een algemeenen indruk bij den lezer te weeg te brengen, waarbij hemel en hel, boven- en onderaardsche machten met groote gemakkelijkheid in beweging werden gebracht.

De omstandigheid dus, dat juist bij Mattheus zoovele doubletten worden gevonden, pleit voor zijne prioriteit, daar ze in

overeenstemming is met het stelsel van vermenigvuldiging der oorspronkelijke gegevens, welk stelsel wederom aan geheel de formatie der synoptische evangeliën ten grond ligt. Zien wij in het 4de evangelie het laatste ook daarom, dewijl het in den vorm het meest afgewerkt en afgerond is, verliezen wij dan niet uit het oog dat dit laatste evangelie ook hierdoor zich onderscheidt, dat het noch summarische berichten, noch doubletten bevat, terwijl de meêgedeelde wonderen ook in zoover zekere éénheid met elkander uitmaken, dat van elke soort niet meer dan één, maar dan ook een eminent exemplaar wordt meegedeeld. Wat is er nu rationeeler dan de conclusie, — die trouwens als de natuurlijkste ook van oudsher door de meesten is gemaakt — dat Mattheus, die in dit opzicht het meest van Johannes verschilt, ook in leeftijd het verst van hem verwijderd is? Geen criticus van gezonde zinnen denkt er aan, om aan het 4de evangelie een grooter waarde voor Jezus' biografie toe te kennen, omdat de auteur een grooter kunst van compositie heeft aan den dag gelegd, minder in herhalingen vervalt en aan zijne wonderverhalen meer concrete, aanschouwelijke trekken geeft. Hoe meer wij nadenken over vorm en inhoud der verschillende evangeliën, des te stelliger wordt ook onze overtuiging, dat de wijzigingen die daarin gaandeweg zijn gebracht, ook al hadden zij de strekking om de berichten minder onaannemelijk te maken en meer verband te brengen tusschen de verschillende pericopen, daarom toch volstrekt niet zijn toe te schrijven aan inmiddels ingewonnen juister berichten aangaande Jezus en zijn tijd, daar het toch onmogelijk te ontkennen valt, dat, wat de hoofdzaak: de voorstelling van den persoon en het werk van Jezus, aangaat, de invloed van de eigenlijk gezegde historische overlevering steeds zwakker, die van de christologische bespiegeling daarentegen gedurig machtiger werd.

Ik behoef wel niet te zeggen, hoe deze opvatting van den ontwikkelingsgang in de formatie der evangeliën in strijd is met de Marcus-hypothese, waar deze juist in de eenheid en systematischen bouw van het evangelie het bewijs zoekt voor zijne oorspronkelijkheid. In mijne vorige bijdrage heb ik trachten aan te toonen, dat het schema door Volkmar van Marcus gegeven niet gelukkig geslaagd mag heeten, daar het niet wel is aan te nemen, dat de evangelist zelf aan zulk een dispositie heeft gedacht. Hiermede echter heb ik niet willen zeggen,

dat Marcus zich van de beide andere synoptici ongunstig zou onderscheiden wat de samenstelling en den inwendigeu samenhang betreft. Het tegendeel is waar. Ik gaf het reeds te kennen. Marcus is meer afgewerkt; hij heeft meer gelijkmatigheid en evenredigheid, meer consequentie en verband tusschen de verschillende bestanddeelen aangebracht. Doch juist daarom schijnt zijne compositie minder frisch en oorspronkelijk. Dat er meer kunst door hem is aangewend is natuurlijk, als men hem later plaatst dan Mattheus en zich voorstelt, dat hij heeft getracht de fouten van zijn voorganger te vermijden. Het Mattheus-evangelie heeft uit het oogpunt van compositie veel grooter gebreken, maar is juist daarom gemakkelijker vóór Marcus dan na Marcus te verklaren. Gelijk het op zich zelf reeds veel gemakkelijker te begrijpen is, dat bij een eerste poging om uit de karige gegevens der traditie een soort van levensbeeld van Jezus te scheppen, de bestanddeelen nog maar los aaneen geregen, de herhalingen niet vermeden, de zakelijk bijéén behoorende dicta niet ten gevolge van chronologische motieven uit elkaêr genomen zijn, zoo is het, bij vergelijking tusschen Mattheus met Marcus, nauwlijks denkbaar, dat de eerste na den tweede schrijvende zooveel naiever en primitiever bleef in zijn plan. Hoe eenvoudig toch is dat evangelie saamgesteld! Laat ons zien. Bedrieg ik mij niet, dan zal uit deze beschouwing, in verband met het hierboven opgemerkte, eenig licht opgaan over de synoptische questie in haar geheel en de genesis van de oudste evangelie-formatie in het bijzonder.

II.

Meende Volkmar het recht te hebben aangaande Marcus te beweren: „er disponirt selbst sein Buch," mij kwam het voor, dat dit gezegde met meer juistheid op Mattheus kan worden toegepast. Toch is daarom de compositie van het eerste evangelie niet kunstmatiger. Integendeel. De wijze waarop de auteur zijne stof in deelen heeft gesplitst verraadt de hand van den beginner op de duidelijkste wijze. Daarenboven is zijne onbeholpenheid op het natuurlijkst te verklaren, als men zich de omstandigheden voor den geest stelt, onder welke het geschreven evangelie geboren werd, en zich rekenschap geeft van het doel dat deze geschriften moesten helpen verwezenlijken.

Ik wil, om dit beweren te staven, op eenige kenmerken van het Mattheus-evangelie en zijne indeeling wijzen.

Mattheus alleen heeft de beide hoofddeelen van het evangelie door gelijkluidende hoofden (ἀπὸ τότε ἤρξατο ὁ Ἰησοῦς. Zie Mt. 4, 17 en 16, 21) aangeduid. Deze scherpe caesuur wijst op het besef, dat de aanvang van Jezus' Evangelieprediking in Galilea, en zijn lijdensaankondiging bij zijn opgaan naar Jeruzalem de twee groote keerpunten zijn in de geschiedenis van de stichting des Christendoms. Door het eerste ἀπὸ τότε (4, 17) wordt Jezus' prediking van die van Johannes den Dooper onderscheiden; door het tweede (16, 21) treedt het lijden van Jezus, als een nieuw hoofdmoment in zijn Evangelie op den voorgrond. Wat is nu natuurlijker, dan dat bij een eerste proeve van het voordragen der christelijke geloofsleer in den vorm van een leven van Jezus, die beide punten op den voorgrond werden gesteld gelijk hier geschiedt, namelijk zóó, dat de onevenredigheid tusschen den vorm (het chronologische „van toen af") en de eigenlijke bedoeling een ieder, die eenigszins dieper doordenkt, moet in het oog springen. De reden, dat deze en dergelijke eigenaardigheden van het evangelie zoo weinig werden opgemerkt is gelegen in het diep gewortelde van het vooroordeel, hetwelk verhindert den achter den historischen vorm schuilende dogmatischen inhoud te onderkennen. Bij Mattheus nu, als den naiefste der Evangelisten is die ontdekking het gemakkelijkst. Wat toch is de eigenlijke bedoeling van het ἀπὸ τότε bij den aanvang van het lijdensdeel? Zou de schrijver eenvoudig hebben willen te kennen geven, dat Jezus juist in die dagen, toen hij zich met zijne jongeren in Caesarea Philippi bevond, voor het eerst van zijn lijden melding maakte? Zouden wij hier inderdaad met een zuiver historische traditie te doen hebben, welke deze toevallige bijzonderheid had bewaard? Het is natuurlijk onze plicht als exegeten van de eenvoudigste verklaring niet af te wijken. Maar wat zich bij den eersten schijn als zoodanig voordoet kan veelal bij nader inzien daarop geen aanspraak maken. Zoo is het hier. Valsche eerbied voor de schriften des N. T. zou het wezen, indien wij boven alles de juistheid der geografische en chronologische data welke zij bevatten wilden vasthouden, terwijl een grondiger studie ons leert, dat die data voor het grootste gedeelte slechts tot de inkleeding behooren. Trouwens zij die het zoo natuurlijk vinden, eenvoudig te berusten bij de bedoelde opgaaf der

synoptici in de onderstelling, dat de traditie zorgvuldig tijd en plaats heeft bewaard, waarop deze gedenkwaardigheid uit Jezus' leven was voorgevallen, zij mogen zich verbeelden in dit quasi-positieve datum iets belangrijks te bezitten, inderdaad is dit bezit van uiterst geringe waarde, vergeleken met de kennis die wij verwerven door dieper in te gaan in de eigenlijke bedoeling des schrijvers. Ook is de onderstelling, als zouden de eerste christenen zooveel waarde hebben gehecht aan het trouw bewaren van dergelijke bijzonderheden uit Jezus' levensgeschiedenis, in volkomen strijd met dit boven alle tegenspraak verheven en in de oogen springende feit, dat juist omtrent de chronologische en topografische data de evangeliën voortdurend op de meest hopelooze wijze met elkander in strijd zijn.

Neen, voorwaar! niet de eenvoudigste maar wel de oppervlakkigste en onnoozelste verklaring mag het heeten, als men zegt: bij Mattheus staat alleen daarom in dát gedeelte van zijn evangelie: „van toen af begon Jezus zijn leerlingen aan te toonen dat hij naar Jeruzalem moest gaan lijden" enz. omdat deze bijzonderheid chronologisch juist daar ter plaatse in Jezus' leven bekeerde. Moeten we misschien ook voor een precies datum der traditie houden, wat Matheus ons aan de hand doet, als hij (3, 1) zegt: „in die dagen," (nl. toen Herodes door Archelaus was opgevolgd) „trad Johannes de Dooper op?" Van andere staaltjes zoo als het beruchte Luc. 2, 2, zal ik maar zwijgen. In den loop van deze bijdrage zal ik nog gelegenheid hebben op een merkwaardig voorbeeld te wijzen, waaruit wij de waarde en beteekenis van deze quasi-historische data kunnen leeren kennen. Overigens mag ik, wat men van historisch-kritische zijde als bezwaren heeft ingebracht tegen de nauwkeurigheid der evangelische verhalen in dit opzicht, als van algemeene bekendheid, verder laten rusten.

Maar hoe is dan Mattheus er aan gekomen, om Jezus juist *ἀπὸ τότε* zijn lijdensweg te laten beginnen? Kan *dit* ten minste niet historisch waar zijn, dat Caesarea Philippi de plaats was, waar hij voor het eerst en wel door een Petrus in zijne Messiaswaardigheid werd erkend, iets wat zoo natuurlijk samenhing met het plan om als de Christus in Jeruzalem op te treden en aldaar des noods te sterven?

Zeker, indien er geen samenhang bestond tusschen Petrus' belijdenis en de lijdensaankondiging, dan ware de overeenstem-

ming der drie Synoptici (Verg. Matt. 16, 13—21; Marc. 8, 27—31; Lc. 9, 18—21) op dit stuk tamelijk vreemd. 't Is maar de vraag, of die samenhang moet gezocht worden in bepaalde historisch overgeleverde feiten uit Jezus' leven, dan wel in de denkbeelden, die de oorspronkelijke concipient van dit gedeelte der evangelische stof in deze inkleeding heeft willen voordragen.

Als verhaal van feiten opgevat missen de bedoelde pericopen van Mattheus alle waarschijnlijkheid, en zijn ze inderdaad ook ten eenenmale in strijd met al wat daaraan in datzelfde evangelie vooraf gaat. De vraag van Jezus was, na al wat door hem was verricht, na al wat het volk en de jongeren van hem gezien en door woord en daad in het openbaar aangaande hem hadden getuigd, niets minder dan ongerijmd. Dat Petrus alleen in hem den Messias zou gezien hebben onverklaarbaar. Dat Jezus zoo veel geestdrift zou hebben geopenbaard op het hooren van Petrus' belijdenis, ondenkbaar. Maar dit alles daargelaten: allerminst waarschijnlijk mag het worden geacht, dat het getuigenis van een man als Petrus, (wiens geringe degelijkheid voor Jezus toch wel geen geheim zal zijn geweest), zoo grooten invloed zal hebben gehad op Jezus' levensplannen. Ja hebben de evangelisten zelve, heeft Mattheus niet in de eerste plaats ons duidelijk doen voelen, dat wij dit verhaal zoo eenvoudig niet mogen opvatten, als hij den pas zoo hoog verheven Petrus plotseling tot in den hel laat afdalen om den satanischen raad door hem aan Jezus gegeven, aan Jezus, wiens hooger karakter hij, door God zelf geleerd, toch zoo volkomen had erkend! Ook verlieze men niet uit het oog, dat Mattheus niet beweert: *ἀπὸ τότε* begon Jezus in te zien dat nu zijn tijd gekomen was om als de Christus in Jeruzalem zich te gaan vertoonen, alsof het getuigenis van Petrus voor hem den doorslag gegeven had aan zijn plan om naar de hoofdstad op te gaan; maar wel dit: *ἀπὸ τότε* begon Jezus zijne jongeren aan te toonen, dat hij naar Jeruzalem moest (*δεῖ*, in verband met het goddelijk raadsbesluit) heengaan om te lijden, terwijl deze mededeeling aan de jongeren bij alle drie de Synoptici wordt voorafgegaan door het verbod: zegt aan niemand dat ik de Christus ben! De mededeeling *ἀπὸ τότε* aan de jongeren gegeven moet dus wel in verband staan met het onmiddelijk voorafgaande verbod. Zoo dacht ook Lucas, die daarom het verbod rechtstreeks motiveert door de mededeeling aangaande het op handen zijnde lijden. Ook Mar-

cus heeft iets dergelijks gevoeld toen hij het een met het ander door een eenvoudig *καί* verbond. Toch zal men te vergeefs een plausibele verklaring zoeken voor den nexus der gedachten, indien men zich niet op het standpunt plaatst van Mattheus, als den oudste der ons bewaarde Evangeliën. De andere evangelisten hebben, deels door het verzwakken van Jezus' lof- en strafrede op Petrus, deels door het weglaten van het *ἀπὸ τότε* (als aanduiding van den aanvang van het tweede deel des evangelies), de oorspronkelijke beteekenis van dit verhaal zoo goed als weggenomen.

Bij het doorloopen van de vijf redegroepen in Mattheus (zie hierboven bl. 28 vlg.) had ik reeds gelegenheid op de grondgedachte van het 1e evangelie te wijzen voor zoover die uit de vijf *λόγοι* is op te maken. Onder verwijzing naar die bijdrage wensch ik thans slechts te herinneren aan de verhouding tustchen Jezus en de jongeren, zooals die in den loop des evangelies gaandeweg zich verandert. In de eerste redegroepen tegenover de scharen in een zeer gunstig daglicht gesteld en als met praerogatieven overladen, worden de discipelen later op gevoelige wijze terecht gewezen en treden eindelijk de *ἔθνη*, zoo zij maar aan de arme Christenen weldadigheid hebben bewezen, door den Zoon des menschen met de vleiendste namen begroet, als beërvers van het hun van den beginne toegedachte koninkrijk op. Welnu, diezelfde omkeer in het oordeel over de jongeren geveld wordt op zinrijke wijze gemarkeerd doordien de groote caesuur van het Evangelie bij het *ἀπὸ τότε* van Matt. 16, 21 juist gesteld wordt tusschen het *μακάριος* en het *σατανᾶ* op denzelfden Petrus toegepast. Het is de aankondiging van het lijden, wetke den *μακάριος* tot een satan maakt. En toch was voor Jezus die aankondiging immers volkomen gemotiveerd door de voorafgaande belijdenis van Petrus, waaruit scheen te blijken, dat in den apostelkring het rechte geloof in den meester, als den Christus aanwezig was, een geloof alleen te verklaren uit een bijzondere goddelijke openbaring, een geloof, waarvoor buiten de Apostelen nog niemand vatbaar werd gekeurd!

Is dus het plaatsen van het tweede *ἀπὸ τότε* tusschen Petrus' glansrijke verheffing en zijn diepen val geheel in overeenstemming met de grondgedachte die wij vroeger als de in dit Evangelie alles beheerschende leerden kennen, de woorden door Mattheus Jezus in den mond gelegd om Petrus' geloof te verheer-

lijken, en waarvan, merkwaardig genoeg! noch bij Marcus noch bij Lucas iets voorkomt, zijn wel geschikt om ons in de meening te bevestigen, dat de formatie van dit evangelie ten allernauwste samenhangt met de groote questies die den apostolischen tijd bewogen. Mijne bedoeling is deze.

Mattheus, wij zagen het reeds, heeft zijn evangelie geschreven om de onhoudbaarheid van het joodsche particularisme, in de christelijke gemeente in het licht te stellen. Hij richt echter dat betoog zoo irenisch mogelijk in, 1°. door het betrekkelijk recht van die joodsche partij, nl. als tijdelijk verschijnsel, te erkennen; 2°. door die achterlijke behoudslieden zooveel mogelijk te vleien in hunne hooggeroemde apostolische hoofden, wier oorspronkelijke voorrechten, gelijk bekend is, nergens zoo breed worden uitgemeten dan in het eerste evangelie; 3°. door het Paulinische universalisme aan te bevelen, zonder den destijds in joodsch-christelijke kringen zeker nog vrij algemeen gehaten persoon van Paulus zóó te hulp te roepen, dat zijne aanwezigheid door den niet-ingewijde kon worden ontdekt.

't Zal ons nu duidelijk worden, dat naar Mattheus' bedoeling, voor den ingewijde de twee hoofddeelen van Jezus' leven correspondeerden met de oud-apostolische en paulinische periode in de gemeente. Het kruis-evangelie, dat is zeker wel de meest eigenaardige aanduiding van het paulinische evangelie. Ik behoef nauwelijks aan plaatsen als 1 Cor. 1, 18 en 23; 2, 2 enz. te herinneren. Niemand zeker had zoo het goddelijke *δεῖ* van Jezus' lijden en streven begrepen als Paulus. Ja, zou het zoo vreemd zijn geweest dat hij, die kon getuigen *Χριστῷ συνεσταύρωμαι* en *τὰ στίγματα τοῦ Ἰησοῦ ἐν τῷ σωματί μου βαστάζω*, door zijne weinige, maar dan ook innige vrienden, soms met den lijdenden meester werd vereenzelvigd, zoodat 's Apostels woorden klonken als die van hem, van wien Paulus kon zeggen *ζῇ ἐν ἐμοί*? Zou het zoo onwaarschijnlijk wezen, dat Mattheus, toen hij het keerpunt van Jezus' leven in verband bracht met de vernedering van Petrus, tegelijkertijd het conflict tusschen de twee groote Apostelen voor oogen had en daarom als van zelf zich van woorden bediende, welke hun, die met Paulus' brieven vertrouwd waren, terstond den strijd van Paulus met de *στῦλοι*, en bepaaldelijk met Petrus in de gedachte moesten brengen? Men vergelijke:

Matt. 16, 17.	Gal. 1, 15 en 16.
σάρξ καὶ αἷμα οὐκ ἀπεκάλυψέν σοι ἀλλ' ὁ πατήρ μου ὁ ἐν οὐρανοῖς.	ὅτε δὲ εὐδόκησεν....... ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοί....... οὐ προσανεθέμην σαρκὶ καὶ αἵματι.

Matt. 16, 23.	Gal. 2, 11.
ὕπαγε ὀπίσω μου, σατανᾶ, σκάνδαλον εἶ μου, ὅτι οὐ φρονεῖς κ.τ.έ.	ὅτε δὲ ἦλθεν Κηφᾶς εἰς Αντιόχειαν, κατὰ πρόσωπον αὐτῷ ἀντέστην ὅτι κατεγνωσμένος ἦν.

Wat wilde dan Mattheus aan zijne lezers doen voelen? Mij dunkt, vooral het navolgende:

a. Petrus wordt terecht door u in hooge eere gehouden, o mannen der oud-apostolische kerk! want reeds door Jezus is hij met groote onderscheiding bejegend. Geen wonder! hij was de eerste, die, toen de menschen in Jezus nog niets meer hadden gezien dan ten hoogste óf een Johannes redivivus, óf een Elia, óf een Jeremia, naar de voortvarendheid van zijn aard en aan een goddelijke aandrift gehoorzamende, van zijn meester dorst spreken als van den Christus, den Zoon des levenden Gods. Zoo was hij het, die als de eerste steen der nieuwe gemeente aan dien bouw ten grond werd gelegd. Maar zoo gij nu gaat meenen, dat deze Petrus nog altoos in de gemeente als de eerste auctoriteit moet worden aangezien en wel zoo, dat bij hem de apostel van het kruisevangelie in de schaduw wordt geplaatst, bedenkt dan:

b. dat Petrus tot de erkenning van den Christus langs geen anderen weg was gekomen dan Paulus, die ook geenszins vleesch en bloed maar de goddelijke openbaring in hem had geraadpleegd, ten einde Gods Zoon te leeren kennen; [1])

c. dat dezelfde Petrus, die aanvankelijk zooveel van zich deed verwachten, die de groote dingen, waartoe hij was uitverkoren, in den beginne althans ten bate der gemeente volbracht, later, toen het lijdensevangelie werd gepredikt, een alles behalve schitterende figuur heeft gemaakt tegenover Paulus, daar hij, met ver-

---

[1]) Hiermede verviel dus voor een goed deel het praerogatief der Oud-apostelen boven Paulus, wien men tegenwierp: gij hebt Jezus niet gezien, dus kunt gij ook den Christus niet kennen zooals zij.

loochening van zijn verleden, vleesch en bloed ging raadplegen, in plaats van τὰ τοῦ θεοῦ te bedenken.[1])

Bedrieg ik mij niet, dan wordt nu eerst begrijpelijk, waarom de beide pericopen over Petrus niet dan met belangrijke besnoeiing door Marcus en Lucas zijn overgenomen. Beide evangelisten toch behandelen hun stof meer alsof zij met rechtstreeksche feiten uit het leven van Jezus te doen hadden. Niet begrijpende, of althans hun lezers niet in den waan willende brengen, dat de Petrus die met Jezus spreekt is de Petrus, zooals hij de kerk hielp stichten en zooals hij ze later, voor zoover het van hem afhing, door zijne menschen-, of liever door zijn jodenvrees, als een satan zou te grond gericht hebben, verwijderden zij alles uit de verhalen, waardoor het contrast tusschen de twee pericopen huns inziens al te scherp en stuitend was gemaakt. Te dien einde sneed Marcus de hooge lofspraak op Petrus, Lucas daarenboven de daarop volgende strenge berisping weg, om zoodoende een tamelijk onschuldig, historisch klinkend, maar inderdaad van alle oorspronkelijke kleur en frischheid beroofd verhaal over te houden.

Het moge als een ongerijmdheid klinken, toch meen ik hier de stelling waar te mogen noemen: van de drie formaties is die van Mattheus als bevattende de onwaarschijnlijkste voorstelling de oudste. Immers de onwaarschijnlijkheid is in dit geval het natuurlijk en onmiddelijk gevolg van de werking der motieven en factoren die het geschreven evangelie in het leven riepen. Voor eene biografie van Jezus was in den beginne noch de stof noch de ware belangstelling aanwezig. Dat de wetten der historische kunst in de compositie van Marcus en Lucas beter zijn in acht genomen dan bij Mattheus, terwijl bij den eerste de grondstoffen meer nog naar de oorspronkelijke evangelie-gedachte[3]) zijn gegroepeerd,

---

[1]) Zou dit contrast niet in de woorden liggen, die Mattheus gebruikt om den Petrus vóór en na het lijdensevangelie te kenschetsen? Eerst heet het: niet vleesch en bloed, maar de Vader in den hemel; dan: niet τὰ τοῦ θεοῦ, maar τὰ τῶν ἀνθρώπων. En is die veroordeeling van Petrus niet in overeenstemming met Paulus bewering, als zou Petrus te Antiochie tegen zijn wezenlijke overtuiging (dus tegen de stem Gods in hem) hebben gehandeld, ter wille van de menschen? Gal. 2, 12.

[2]) Niet zonder beteekenis is de naam εὐαγγέλιον voor geschriften, die toch den vorm dragen van een levensbeschrijving of, wil men, van memorabilia, zoo als Justinus Martyr ze noemde.

pleit m. i. ten sterkste voor de meerdere oorspronkelijkheid van het eerste evangelie. De groote questie, die den oud-christelijken tijd bewoog, was zonder twijfel die, welke zich aan de beide namen Petrus en Paulus vastknoopte. Nergens nu komt, dunkt mij, deze questie zoo duidelijk in hare eerste en krachtigste gedaante voor den dag, als in de samenstelling van het Mattheus-evangelie.

Dit blijkt niet alleen uit de wijze waarop de overgang wordt gemaakt van het eerste tot het tweede hoofddeel, dit laat zich ook aantoonen uit de reduplicatie der enkele bestanddeelen, zooals die bij Mattheus voorkomt.

Inderdaad is hier het allereenvoudigst procédé aangewend. Gegeven waren in de traditie slechts zeer weinige materialen voor een biografie van Jezus. De geheele kunst van Mattheus bestond hierin, dat hij na de hoofddeelen van zijn evangelie, in overeenstemming met de grondgedachte vastgesteld te hebben, met kleine variaties dezelfde data van tijd tot tijd herhaalt, of de enkele elementen splitst, en de bestanddeelen door zijn boek henen strooit.

Gegeven was het algemeene datum: Jezus heeft in Galilea in alle steden en vlekken de leer des hemelrijks gepredikt en wonderen verricht aan de lijdende bevolking aldaar. Ofschoon eigenlijk dit datum in zijne algemeenheid voor geen herhaling vatbaar was, heeft Mattheus er geen bezwaar in gezien gedurig weder daar op terug te komen. Zie hierboven bl. 577.

Gegeven was een zekere hoeveelheid spreuken en parabelen van Jezus. De evangelist splist ze in groepen en brengt die groepen bij tusschenpozen in zijn werk aan. Dat hij zich hier niet door chonologisch- biografische motieven, maar alleen door die eene gedachte omtrent den gang der dingen in het Godsrijk en zijne komst tot Joden en Heiden liet leiden, heb ik bij eene vorige gelegenheid in bijzonderheden aangetoond. Zie hierboven, bl. 28 vg.

Gegeven waren eenige bijzonderheden aangaande Johannes den dooper, zijn boetprediking en gevangenneming vóór Jezus' optreden. In plaats van in den aanvang van het evangelie alles te zeggen wat hij van den boetgezant merkwaardigs te vermelden had, voert de evangelist hem later nog tweemalen ten tooneele, niettegenstaande Johannes zijne rol reeds had uitgespeeld, toen Jezus zijne werkzaamheid in het openbaar aanvaardde. Zie Matt, XI en XIV. Wij komen daarop straks terug.

Gegeven was het feit, dat Jezus zich in Galilea had omringd van twaalf jongeren die hem op zijn tochten vergezelden. Inplaats van die zaak òf bij den aanvang van Jezus' optreding, òf bij de mededeeling van de instructie (Cap, X.) af te doen, wordt eerst twee of driemalen (Matt. 4, 18, 8, 18 en 9, 9.) van de roeping van discipelen gewag gemaakt en eindelijk (Cap. X.) het twaalftal apostelen opgesomd, alsof het verhaal van hun aller roeping door Jezus reeds was voorafgegaan. [1])

Gegeven was de bijzonderheid, dat Jezus reeds in Galilea door zijne vijanden in zijne werkzaamheid verontrust en genoodzaakt was geweest hen te ontwijken. Op vier plaatsen neemt de evangelist dit datum op, telkens zich van hetzelfde verbum (ἀναχωρεῖν) bedienende, [2]) niettegenstaande hij geenszins van vier verschillende gebeurtenissen uit het leven van Jezus te berichten had. Ook daarover later.

Gegeven was de traditie, dat Jezus' uitgesproken grondbeginselen de oppositie van het rechtzinnig Jodendom opwekten. Als wij bijeenbrengen wat door Mattheus in de galileesche periode tot dit onderwerp behoorende is opgenomen, dan zien wij terstond, dat de stof zich onder de handen van den auteur niet weinig heeft vermeenigdvuldigd. Immers in Cap. 9 en 12 vinden we telkens een viertal daarop betrekking hebbende pericopen, terwijl eindelijk in Cap. 15 en 16 nog twee pericopen het tiental vol maken. Van deze pericopen zijn er ten minste twee die doubletten kunnen heeten nl. 12 22— 37 (duivelbannen door Beëlzebul) doublet van 9, 32—34, en 16, 1—4 (eischen van een teeken) doublet van 12, 38 vlg. Ook 15, 1—20 (over het niet handenwasschen) is zeer na verwant aan 9, 14—17 (over het niet vasten), even als 12, 9—14 (de genezing op Sabbath) aan 12, 1—8 (het koren uittrekken op Sabbath.) Als een soort van nagalm

---

[1]) De bergrede onderstelt, dat de twaalf jongeren reeds gekozen zijn, ofschoon met name nog slechts twee broederparen geroepen werden. Cap. 10, 1. laat de Evangelist Jezus zijn twaalf apostelen tot zich roepen, ofschoon er nog maar vijf genoemd waren.

[2]) Ook in de voorgeschiedenis komt het ἀναχωρεῖν voor van de heilige familie, die eerst voor Herodes I naar Egypte, en later voor Archelaus naar Galilea vlucht, 2, 14 en 22. Behalve deze 4 grootere ontwijkingen, komen nog acht verplaatsingen van minder beteekenis in de Galileesche periode voor, meestal met ἐκεῖθεν.

op deze $2^1/_2 \times 4$ oppositietafereelen, vinden we in het 2de of lijdensdeel nog een viertal [1]) scénes, waarin Jezus met zijne vijanden strijdende voorkomt (21, 23 vlg, 22, 15 vlg; 22, 23 vlg; 22, 34 vlg.) welk tot dezelfde classe kunnen teruggebracht worden.

Op dezelfde wijs vinden we ook tot viermaal toe Jezus zijn lijden en sterven aankondigen. Viermaal wordt van Judas gewag gemaakt (26, 14; 26, 21; 26, 47 en 27, 3). Viermaal komt Petrus' verloochening voor (26, 33—35; 26, 57; 26, 69, en 26, 75, of duidelijker nog aldus: 26, 33—35; 26, 70; 26, 72, en 26, 74.) Zoo wordt ook in vier stadien de weinig eervolle houding der jongeren in den lijdenstijd beschreven a.) als de vrouw te Bethanie Jezus zalft zijn de jongeren verstoord over zooveel overdaad, 26, 8; b) als Jezus wil, dat zijne vrienden met hem in Gethsemane zullen waken, vallen zij gedurig in slaap, 26, 40 vlg. c) als een hunner het zwaard tegen de bende gebruikt wordt hij bestraft met de woorden: allen die het zwaard nemen zullen door het zwaard omkomen, 26, 52; d) als het ernst wordt, verlaten hem al zijne jongeren, 26, 56.

Na zooveel herhalingen en doubletten door het geheele evangelie heen opgemerkt te hebben, verwondert het ons minder, dat wij tweemaal de wonderbare spijziging vermeld vinden en wel met zoodanige wijzigingen, dat een zeker opzet om van het eene verhaal twee te maken niet te miskennen valt. Of zouden de verschillende getallen voor de aanwezige brooden, voor de te verzadigen personen en voor de korven met overschietende brokken gevuld, zouden de verschillende namen in de twee verhalen voor korven (*σπυρίδες* en *κόφινοι*) gebruikt, zou de herhaling van al die getallen met de beide namen voor de korven, in Matth. 16, 9 en 10 niet duidelijk genoeg aantoonen, hoeveel er den evangelist aangelegen was, om te doen opmerken, dat Jezus wel degelijk tweemaal zulk een maaltijd voor de schare had aangericht?

Zulk eene herhaling, waartoe de motieven volstrekt niet gevonden worden in de zaak die verhaalt wordt, laat zich bij Mattheus, naar de naieviteit zijner compositie, op de hierboven aangegeven wijze het best verklaren, nl. uit de zucht om inhoud

---

[1]) Misschien moeten we aldus disponeeren. In de Galileesche periode: 1e viertal Cap. 9; 2de viertal cp. 12; Appendix: tweetal: cp. 15 en 16. Te zamen: tien. In de lijdensperiode: één viertal cp. 21 en 22; appendix cp. 22, 4 vlg. Te zamen: vijf.

te geven aan de levensbeschrijving van Jezus, waarvoor in de traditie de noodige feiten ontbraken. Gaarne erken ik, dat deze verklaring alleen bij gebrek aan eene betere kan dienen. Zoolang echter de betere niet gevonden is, zullen wij ons met de mindere moeten tevreden stellen. [1])

Dat Volkmar niet gelukkig was met de doubletten in Marcus over 't algemeen en met deze in 't bijzonder, heb ik opgemerkt in mijne vorige bijdrage, op blad 300 van dit Tijdschrift. Waarschijnlijk moge het zijn, dat er voor Mattheus een bijzondere reden heeft bestaan, waarom hij niet alleen een tweede spijzigingswonder opnam, maar ook later dat tweede als tweede zoo sterk accentueerde, nl. Cp. 16, 9, waar daarenboven de gelegenheid om Jezus daarover te doen spreken, zooals men zegt, met de haren er is bij gesleept. Welke die reden voor Matt. is geweest, kan ik niet vermoeden, al durf ik ook gissen, dat, het dubbele verhaal der wonderbare spijziging niet maar toevallig met het bericht van de inzetting des avondmaals trekken van overeenkomst aanbiedt.

Zoo zouden wij nog van andere doubletten kunnen spreken, als: van den storm op zee in Cap. 8 en Cap. 14; van het verlangen naar een teeken in Cap. 12 en Cap. 16 en van de menigte spreuken, die meer dan eens bij Mattheus voorko-

---

[1]) Ziehier eenige aanduidingen:

Matt. XIV.	Matt. XV.	Mattheus. XXVI.
15. ὀψίας γενομένης ἡ ὥρα παρῆλθεν.		20. ὀψίας γενομένης.
		18. ὁ καιρός μου ἐγγύς εστιν.
		26. λάβων... τὸν ἄρτον καὶ εὐλογήσας ἔκλασεν καὶ ἐδίδου τοῖς μαθηταῖς.
19. λάβων τοὺς αρτους. ηὐλόγησεν καὶ κλάσας ἔδωκεν τοῖς μαθηταῖς.	36. λαβων τοὺς ἀρτους. εὐχαριστήσας ἔκλασεν καὶ ἔδωκε τοῖς μαθηταῖς.	
		27. λάβων τὸ ποτήριον καὶ εὐχαριστήσας ἔδωκεν αὐτοῖς.

Scholten zegt wel is waar op bl. 295 van zijn *Oudste Evangelie:* „aan de instelling van het Avondmaal werd hierbij niet gedacht;" doch heeft het duplicaat (dat ook bij Marcus voorkomt) niet verklaard.

men. Doch het gezegde zal voldoende zijn, om het bedoelde verschijnsel toe te lichten.

Om nog duidelijker in te zien, hoe weinig men aan eigenlijk gezegde historische traditie bij de herhaling dezer gelijksoortige pericopen kan denken, diene het volgende ten aanzien van de berichten over Johannes den Dooper en Jezus' ontwijking zijner vijanden.

Dat er weinig historische waarde kan worden toegeschreven aan het verhaal betrekkelijk den Dooper en zijne aanraking met het hof van Herodes, hetwelk wij vinden, Matt. 14, 3 vlg. (Mrc 6, 17 vlg.) heeft Volkmar op overtuigende wijze aangetoond, eerst in de theolog. jaarboeken van 1846 bl. 363 vlg. later in zijn „Evangelien, oder Marcus und die Synopse", bl. 354. Had Herodes, volgens Flav. Josephus (Antiq. XVIII, 5, 2) uit vrees voor de volksbeweging door den Dooper opgewekt, den boetprediker laten oplichten en hem in de vesting Machaerus van kant gemaakt, in de oud- christelijke legende werd dit feit met een ander uit de familiegeschiedenis der Herodessen in verband gebracht en zoodoende aan den Dooper eene rol opgedragen, die hem meerder gelijkenis met Elia, den boetgezant aan het hof van Achab en Jezébel zou geven. Historisch was alleen het datum van Johannes' optreden omstreeks den tijd dat ook Jezus in Galilea werkzaam was. Het meest voor de hand liggend gebruik nu van het samentreffen der werkzaamheid van deze beide mannen was wel dit, dat men Johannes' prediking voorstelde als voorbereiding der gemoederen voor het hoogere dat in Jezus komen zou. Of aan het verhaal van Jezus' doop door Johannes een historische herinnering ten grond lag, willen wij thans niet onderzoeken. Dit alleen zij hier opgemerkt, dat, blijkens Matt. 4, 12 en 17 (Mrc. 1, 14), het verdwijnen van Johannes met het optreden van Jezus coïncideerde

Moeten wij nu uit Flav Josephus opmaken, dat Herodes den Dooper, onmiddelijk na hem gegrepen en naar Machaerus weggevoerd te hebben, aldaar liet om het leven brengen, er blijft dan natuurlijk geen historische grond over voor het verhaal Matt. 11, 1 vlg. van het gezantschap van de Johannesjongeren uit den kerker tot Jezus evenmin als voor hetgeen dezelfde Mattheus in cap. 14 van den dood des doopers weet te verhalen. Des te meer beteekenis verkrijgt daarom de herhaalde optreding van Johannes voor de compositie van het evangelie. Immers om deze persoonlijkheid

zoo productief mogelijk te maken voor de evangelische geschiedenis, wordt hij nog tweemalen ten tooneele gevoerd, nadat zijn rol, volgens de historie, reeds is afgespeeld. Eerst spreekt hij (11, 1 vlg.) nog door middel van zijn afgezonden jongeren, om den evangelist gelegenheid te geven, uit te weiden over de betrekking tusschen Johannes en Jezus ter eene, en tusschen die beiden en de wereld of de tegenwoordige γενεά ter andere zijde. [1]) Daarna, Cp. 14, wordt nogmaals het tragisch eind van Johannes zeer omstandig beschreven. En zoo weinig is de evangelist zich bewust, dat hij hier een feit verhaalt, dat reeds tot een lang verleden behoorde, dat hij aan de onthoofding des doopers, de begrafenis van zijn lijk, en wederom aan het bericht daarvan, het verhaal van Jezus' verdere reizen vastknoopt.

Zeker is de invlechting van die perikoop Mtt. 14, 1—13 in de levensgeschiedenis van Jezus al zeer zonderling, en niet te begrijpen, tenzij men aanneme, dat de evangelist aan een dooren afloopende geschiedenis allerminst heeft gedacht. Bij het begin van het hoofdstuk wordt de dooper reeds ondersteld dood te zijn· Naar aanleiding van het medegedeelde woord van Herodes: „deze Jezus is Johannes de dooper, dien ik gedood heb," wordt die moord des doopers verhaald. „Zijne jongeren" zoo heet het dan verder, „namen zijn lichaam en begroeven het en zij kwamen en verhaalden het Jezus." „En Jezus het gehoord hebbende", zoo gaat dan het verhaal weder voort, alsof de schrijver geheel vergat dat hij in parenthesi schreef, „week van daar (ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν) met een schip." (NB. de laatste plaats waar Jezus zich ophield, volgens uitdrukkelijke opgave van den Evangelist, was Nazareth! maar daaraan heeft Mattheus zeker niet gedacht. Toen hij van Johannes begon te spreken was hem eenvoudig deze combinatie van denkbeelden voor den geest: de dood van Johannes was voor Jezus een aanleiding om zoover mogelijk, liefst over de zee, te vluchten.)

Het geheim der compositie van het Mattheus-evangelie in deze komt dus hierop neder, dat de tafereelen, welke zich vastknoopen aan den persoon van Johannes, op verschillende plaatsen van het evangelie — altijd echter in het Galileesche deel — wor-

---

[1]) Hoe weinig de evangelist ook hier zich als biograaf van Jezus gedraagt, bewijst hij o. a. door den tijd van Johannes ver van die van Jezus te plaatsen. Zie 11, 12 „van de dagen van Johannes den D. tot nu toe."

den aangebracht, met volstrekte verwaarloozing van de historische consecutie en chronologie. Immers zoo van eenige episode dan geldt het van die, welke op den dooper betrekking hebben, dat zij slechts op ééne plaats in Jezus' biografie nl. aan den aanvang van zijn openbare leven behoorlijk kunnen worden opgenomen. Op dezelfde wijze verklaart zich, gelijk reeds uit het gezegde kon blijken, het zonderlinge datum, Matt. 14, 13, dat Jezus de plaats waar hij vertoefde ontweek ten gevolge van de hem ter oore komende tijding van Johannes' dood, welke dood intusschen reeds geplaatst moet worden bij den aanvang van Jezus' werkzaamheid, waar wij, trouwens dan ook hetzelfde datum vinden. Te weten: onmiddelijk na de verzoeking in de woestijn Mtt. 4, 12, lezen we:

ακούσας δὲ ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη ἀνεχώρησεν εἰς τὴν Γαλιλαίαν. Als we nu aan de hand van den evangelist gedurende tien capita een reeks van gebeurtenissen uit Jezus' leven hebben bijgewoond, zien wij dat wij nog niet van den plek gekomen zijn, want wederom heet het Matt. 14, 13.

ἀκούσας δὲ ὁ Ἰησοῦς (nl. *ὅτι Ἰωάννης παρεδόθη*) *ἀνεχώρησεν ἐκεῖθεν.*

Van de viermalen dat Jezus in Galilea van de eene plaats naar de andere ontwijkt (*ἀναχωρεῖ*) staat de 1e en 3e met Johannes den Dooper, de 2e en 4e met de aanslagen der Pharizeën in verband. Zie Matt. 4, 12; 12, 15; 14, 13 en 15, 21. In het lijdensdeel beantwoordt hieraan het viermaal aankondigen van het lijden. Hier gaat Jezus, in plaats van de vijanden te ontwijken, hen in hun hoofdstad opzoeken.

De vier *ἀναχωρήσεις* gaan uit van Judea en eindigen in Caesarea Philippi, N. B. de noordelijkste stad van het land. De vier lijdensaankondigingen geschieden op den weg, die in juist daaraan tegenovergestelde richting van Caesarea Philippi naar Jeruzalem loopt.

Matt.		
4, 12.	1e Uitwijking	van Judea naar Galilea. Na de gevangenneming van Johannes.
12, 15.	2e 〃	In Galilea. Door de Pharizeën (van Jeruzalem) verder gedreven.
14, 13.	3e 〃	Over de zee naar een woeste plaats. Na den dood van Johannes.
15, 21.	4e 〃	Naar Tyrus en Sidon. Door de Pharizeën (van Jeruzalem) verder gedreven.

Matt.
16, 21. 1e Aankondiging van het lijden, te Caesarea Philippi.
17, 22. 2e 〃 〃 〃 〃 , terwijl men nog in Galilea rondtrekt.
20, 17. 3e 〃 〃 〃 〃 , terwijl men opgaat naar Jeruzalem.
26, 45. 4e 〃 〃 〃 〃 , in Gethsemané.

Reeds door meer dan één onderzoeker is het opgemerkt, dat het Mattheus-Evang. niet vreemd is aan zekere getallensymboliek. Inderdaad de zaak is te duidelijk, dan dat ze zou kunnen geloochend worden of verborgen blijven. Reeds aanstonds draagt de *βίβλος γενέσεως* Mt. 1, 1, de duidelijkste bewijzen van met geweld naar dit systeem te zijn verwrongen 2 × 7 geslachten moesten er zijn van Abraham tot David; evenveel van David tot de ballingschap; evenveel van de ballingschap tot Christus. Zoo had de auteur besloten, en, of de bijbelsche oorkonden het toelieten of niet, hij wist daarnaar de genealogie van Christus in te richten. De plechtige rede van den berg wordt geopend met een zeven (of acht) voudige zaligprijzing even als de laatste rede met een zevenvoudig wee! over de huichelaars. Tusschen de eerste en tweede groote rede worden juist tien wonderen verhaald, waarvan de eerste helft nog geen verzet wekken, terwijl met het tweede vijftal terstond de oppositie, al is het ook in den beginne maar met een enkel: *οὗτος βλασφημεῖ* (9, 3), hare stem laat hooren. De pericopen, waarin de klimmende vijandschap tegen Jezus wordt geschilderd, vormen ook een tiental, gelijk wij reeds zagen. Overigens schijnt het getal v i e r een groote rol in dit evangelie te spelen, zooals reeds uit menig voorbeeld is gebleken, en misschien nog uit een duidelijker voorbeeld zou spreken, indien het Mattheus-evangelie in zijn oorspronkelijken vorm tot ons gekomen ware. Althans er pleit veel voor de meening, dat oorspronkelijk de bergrede met de instructierede één groep heeft uitgemaakt. In dit geval zouden wij v i e r in plaats van v i j f groote redegroepen in het 1e evangelie vinden. Zoo hebben we ook v i e r groote summarische berichten en v i e r kleinere in het eerste hoofddeel, terwijl nog twee soortgelijke collectieve berichten in het tweede of lijdensdeel het tiental volmaken; d. i. 4 + 4 + $^4/_2$. Zoo wordt ook eerst een viertal jongeren gekozen en later in de apostellijst (Matt. X) het eerste v i e r t a l van de

volgende apostelparen, — ook toevallig weêr vier! — eenigermate afgezonderd. Herinnert niet dit alles aan dergelijke spelerijen in de Apocalypse en zou het aanwenden van zulke uiterlijke middelen, om den zedelijken indruk te schetsen dien de verschijning van Jezus achterliet, niet onder de natuurlijkste en als van zelf zich aanbiedende moeten gerangschikt worden?

Een van de trekken, waardoor Mattheus zich van zijne medesynoptici onderscheidt, is zijne bewijsvoering uit het O. T. tot staving van Jezus' messianiteit. Opmerkelijk mag het heeten, dat ook hier het viertal domineert. De auteur heeft nl. én in de voorgeschiedenis, én in elk der beide hoofddeelen telkens vier malen het O. T. geciteerd. Misschien is aan deze omstandigheid, dat hij overal dit viertal volstrekt wilde aanbrengen, toe te schrijven, dat hij niet strenger te werk ging bij het toelaten dier z. g. bewijsplaatsen. Ware hij hierin geheel vrij geweest, allicht zou hij het vierde citaat in de voorgeschiedenis, dat ongelukkige: *ὅτι Ναζωραῖος κληθήσεται*, hetwelk den uitleggers al zooveel hoofdbreken heeft gekost, geschrapt hebben, terwijl hij het nu, faute de mieux moest laten staan.

Ten einde nu het overzicht over het geheele evangelie gemakkelijker te maken en mijne lezers in de gelegenheid te stellen als met een oogwenk te overzien, tot welke categoriën de verschillende pericopen terug zijn te brengen en op welke wijze de evangelist zijne materialen heeft gesplitst, geredupliceerd en gerangschikt, laat ik ten slotte het schema van het eerste evangelie volgen, tot toelichting waarvan ik nog slechts drie opmerkingen heb te maken.

1°. de Summarische berichten zijn tweeërlei; *a.* de zoodanige, die ik collectief zou willen noemen in superlativo, nl. die naar hun aanleg werkelijk bestand schijnen om een gansche periode van Jezus' leven te vullen; *b.* zulke, waarin slechts een groot aantal gelijksoortige feiten op compendieuse wijze worden saamgevat, zonder dat daarom het verhaalde behoeft geacht te worden eene belangrijke tijdruimte in te nemen;

2°. Bij een verder zich uitstrekkend onderzoek zou allicht een nog grooter aantal doubletten en duplicaten voor den dag komen. Zoo b. v. kunnen de twee wonderbare spijzigingen met het verhaal van de inzetting des avondmaals tot ééne categorie gebracht worden. Het lag niet in mijn tegenwoordig plan dit onderwerp

zoover uit te putten. Toch wilde ik niet geheel zwijgen van de wijdere strekking en ruimere toepassing die het beginsel, waarop het onderstaande schema is gebouwd, schijnt toe te laten. Zoo beschouwd kan men b. v. analogie en parallelie zien tusschen de pericopen, waarmede de Galileesche en de Judeesche periode worden ingeleid, en wel alzoo, dat de doop aan de transfiguratie, de verzoeking in de woestijn aan die van Petrus-Satan beantwoordt, enz.

3°. Ten overvloede zij hier nog bijgevoegd, dat, volgens mijne wijze van zien, het onderzoek naar het onstaan onzer evangeliën zooals het langs den analytischen weg b. v. door Holtzmann, Scholten, enz. is ingericht, zoo nl. dat op den voorgrond treedt de vraag: wat laat zich uit de samenstelling der evangeliën opmaken ten aanzien van andere evangelie-schriften, die reeds vóór de Synoptici moeten aanwezig zijn geweest? zijn waarde zou behouden, ook al bleek mijne hier voorgedragene opvatting de juiste te zijn.

Overzicht van den inhoud van het Mattheus-evangelie.

A. Voorgeschiedenis.	Vaticinia.
I. 1—17. *Βίβλος γενέσεως* in 3 × 14 geslachten.	
18—25. Geboorte uit de maagd.	I. (1, 22 en 23.)
II. 1—12. De Magiers en Herodes.	
13—15. Vlucht naar Egypte.	II. (2, 15.)
16—18. Kindermoord te Bethlehem.	III. (2, 17 en 18.)
19—23. Terugkeer uit Egypte. Verblijf in Galilea.	IV. (2, 23.)
Overgang tot het 1e Hoofddeel.	
III. De doop van Johannes (Vg. 3, 17 met 17, 5.)	
IV. 1—11. De verzoeking in de woestijn (Vg. 4, 10 met 16, 23.)	

B. EERSTE HOOFDDEEL. (*ἀπὸ τότε ἤρξατο κ. τ. ἑ.*) Je

Mattheus.	Inhoud.	Vaticinia.	Redegroepen.	Summarische ten *a* en
IV, 12–25.	Optreden en voorbereidende werkzaamheid in Galilea, na Johannes' gevangenneming.	I (4, 14—16) (op Galilea)		I*a*. Leer en zingen i Galilea.(
V—VII.	Bergrede.		I. Bergrede.	
VIII en IX.	Eerste wondergroep. Eerste tegenkantingen. Jezus en zijne volgelingen	II (8, 17) (op genezingen)		I*b*. Genezin avonds.
				II*a*. Leer en zingen d steden ken. (9,
X.	Twaalf jongeren. Rede tot hunne instructie.		II. Instructie-rede.	
XI.	Johannes uit den kerker. Het dwaze en ongeloovige geslacht. De ware en gewaande wijzen.			III*a*. Leer en king in d (11, 1)
XII.	Tweede groep van wonderen en tegenkantingen.			II*b*. Genezin allen die dien to gen. (1
	Slot: wie zijn Jezus verwanten?	III (12, 17) (Jezus, de bescheidene.)		
XIII.	Zeven gelijkenissen voor het volk met verklaring voor de jongeren.	IV (13, 35) (op gelijkenissen)	III. Gelijkenis-rede.	
XIV, 1—13.	Moord van Johannes.			III*b*. Genezin den (14, 14)
XIV,14–XVI, 12.	Derde groep van wonderen en tegenkantingen.			IV*a*. Genezin allen die maar aa (14, 35, IV*b*. Genezin den berg
XVI, 13—20.	Slot: Petrus, de rotsman, de hoeksteen der kerk en zijn geloofsbelijdenis te Caesarea Philippi, vér van Jeruzalem en het kruis.			

... Het Evangelie aan de Joden. Petrus ὁ πρῶτος.

...vijkingen.	Tegenkantingen.	Wonderen.	Varia.
...12). Naar Ga- ...a, na Johan- ... gevangenne- ...ng.			De Dooper I. Jongeren I. (4, 18—22,)
	I. οὗτος βλασφημεῖ. II. Mattheus de tollenaar. III. Jezus' jongeren vasten niet. IV. Jezus geneest bezetenen door den overste der daemonen.	I. Melaatsche. II. Zoon van Centurio. III. Petrus' schoonmoeder. IV. Eerste storm. V. Gardareensche bezetenen. VI. Paralyticus. VII. Dochter van overste opgewekt. VIII. Haemorrhoïsa. IX. Twee blinden. X. Bezeten stomme.	Jongeren II. (8, 19.) Jongeren III. (9, 10.)
			Jongeren III. (cp. 10.) De Dooper II.
..., 15) In Gali- ... voor de Pha- ...eën.	V. De jongeren overtreden den Sabbath. IV. Jezus geneest op den Sabbath. VII. Zonde tegen den H. Geest. VIII. De Pharizeën verlangen een teeken.	XI. De verdorde hand. XII. Bezeten blinde en stomme.	
..., 13). Naar de ...estijn bij den ...od van Johan- ...s.	IX. Jezus' jongeren wasschen de handen niet	XIII. Eerste (Avond)maal. XIV. Tweede storm.	De Dooper III.
...5, 21). Naar ...rus en Sidon ...or de Phari- ...ën.	X. De Pharizeën verlangen wederom een teeken.	XV. Kananeesche vrouw. XVI. Tweede maal.	

C. TWEEDE HOOFDDEEL. (ἀπὸ τότε ἤρξατο κ. τ. ἑ.) Jezus na

Mattheus.	Inhoud.	Vaticinia.	Groote Redegroepen en Gelijkenissen.	De jongeren gewezen
XVI, 21 vlg.	*Inleiding.* Voorloopige aankondiging. Lijdensoverdenkingen. Transfiguratie, enz.			I. Tegeno bezetene zijn teloos. Hadden een geloof als taardzaadje!
XVII, 22 vlg.	I. 2e *Aankondiging.* Didrachme tot vermijding der ergernissen.			
XVIII.	Tegen eerzucht, onverzoenlijkheid en andere ergernissen.		IV. 2e Instructie der Jongeren; over de ergernissen. 1e. Gelijkenis (18, 12). Verloren schaap. 2e. Gelijkenis (18, 21). Booze knecht.	II. Zij ke ware verge zindheid niet wacht een h tenzij zij ver gezind blijken.
XIX.	Over echtscheiding enz. Kinderen als voorbeeld. Rijke jongeling.			III. Wat ons? Antw. De = de laatsten.
XX.	Loon der jongeren. Arbeid in den wijnberg.		3e. Gelijkenis (20, 1). Arbeiders in den wijnberg.	
	II. 3e *Aankondiging.* De Zebedeïden en de blinden te Jericho.			IV. De Zeb willen de eers (20, 20)
XXI.	III. *Intocht in Jeruzalem.* Tempelreiniging. Vijgenboom. Antipharisaica.	I. (21. 4. 5).	4e. Gelijkenis (21, 28). Twee ongelijke zonen. 5e. Gelijkenis (21, 33). Booze wijngaardeniers.	
XXII.			6e. Gelijkenis (22, 1). Bruiloftsmaal.	
XXIII.				
XXIV. XXV.	Eschatalogische rede.		V. Over de laatste dingen. 7e. Gelijkenis (25, 1). Tien maagden. 8e. Gelijkenis (25, 14). Talenten.	
XXVI. XXVIII.	IV. *Het lijden en de verheerlijking.*	II. (26, 56). III. (27, 9, 10). IV. (27, 35).		V. (26, 8) len de zalvende hard. VI. (26, 4 kunnen met niet waken. VII. (26, 5 trekken het om daardoor gaan. VIII. (26, het eind verla zus allen.

ruzalem. Het kruis-evangelie voor allen. Petrus ὁ σατανᾶς.

aankondigingen.	Jezus' vijanden.	Wonderen.	Varia.
Caesarea Phi-			Petrus de Satan. Verg. 4, 10
, 22) Tijdens ijf in Galilea.		I. Lunaticus. (17, 14)	Transfiguratie. Verg. 8, 17.
	I. Strijdrede over echtscheiding enz.	II. (19, 2) Genezing der ὄχλοι in het Overjordaansche. (1e Summarisch bericht.)	
20, 17) Op- naar Jeruza-			
		III. (20, 29) Twee blinden bij Jericho.	
		IV. (21, 14) Blinden en kreupelen in den tempel. (2e Summarisch bericht.)	
	II. Strijdrede over Christus' macht en de verwerping van Israël. (Gelijkenissen.) (21, 23) III. Vier strijdvragen. (22, 15) *a* Cynsmunt. *b* Opstanding. *c* Grootste gebod. *d* De zoon Davids. IV. Wee over de Pharizeeën. (cp. 23)		
			Judas en Petrus tegenover den lijdenden heer. I. (26, 14) I. (26, 31) II. (26, 21) II. (26, 69) III. (26, 47) III. (26, 72)
26, 45) In ané.			IV. (27, 3) IV. (26, 74)

IS 2 COR. 12: 12, GEINTERPOLEERD?

In de Godgeleerde bijdragen (5de stuk) stelde zich Dr. J. M. Assink Calkoen deze vraag ter beantwoording. Aanleiding daartoe vond hij in een door mij bij het begin van dit jaar uitgegeven boekje, getiteld: *heeft Paulus zich ter verdediging van zijn apostelschap op wonderen beroepen?* Wellicht herinneren onze lezers zich dat Prof. Loman in dit Tijdschrift (3de stuk) daarvan een aankondiging heeft gegeven. Verblijdde het mij dat de Hoogleeraar, behoudens enkele opmerkingen, zich met de resultaten van mijn onderzoek kon vereenigen, het kwam dan ook niet bij mij op om naar aanleiding zijner beoordeeling nog eens de pen op te vatten over de pas geleden door mij behandelde quaestie. Eerst na de lezing van Dr. Calkoen's kritiek, die met nagenoeg geen enkel mijner argumenten zich kon vereenigen en, zooals hij zegt, niet begrijpt waarom men zooveel ergernis (!) neemt aan plaatsen als 2 Cor. 12 : 12, voelde ik mij verplicht, hoewel anders afkeerig van antikritiek, openlijk rekenschap te geven, waarom zijn bedenkingen mij geenszins hebben overtuigd en de vraag, die ik mij ter beantwoording had gesteld, ook nu nog ontkennend door mij wordt beantwoord. [1])

---

[1]) Mijn anonieme Recensent (Godgel. Bijdragen, stuk IV) zegt dat ik misschien naar aanleiding zijner Recensie gelegenheid zal vinden om op het door mij behandelde onderwerp terug te komen. Ronduit moet ik bekennen dat ik door hem daartoe alles behalve opgewekt ben. Eén grondig argument heb ik in zijn beoordeeling te vergeefs gezocht. Zegt hij aan het slot dat hij meent behoorlijk rekenschap te hebben gegeven van zijn niet zeer groote ingenomenheid met mijn stuk, ik geloof niet dat een onpartijdig lezer, als hij ten minste mijn boekje gelezen heeft, door hem zal overtuigd zijn. Enkele bezwaren, zonder eenig bewijs, heeft hij tegen mij te berde gebracht, opmerkingen gemaakt, die

Op het gebied der kritiek is het moeielijk tot zekerheid te komen. Als wij het tot waarschijnlijkheid, tot hooge waarschijnlijkheid gebracht hebben, dan mogen wij tevreden zijn. Al wie zich met inwendige kritiek heeft bezig gehouden, zal met die uitspraak gaarne instemmen. Wanneer hij aan een hem bekenden schrijver een geschrift of een deel daarvan, dat op diens naam staat, ontzegt op grond dat de daarin ontwikkelde denkbeelden in strijd zijn met die, welke in zijn ontwijfelbaar echte boeken worden gevonden, dat woordenkeus en stijl geheel verschillen van die, welke wij elders bij hem aantreffen, enz enz., de mogelijkheid blijft natuurlijk bestaan dat die auteur eens voor een enkele maal inconsequent is geweest, wat den inhoud zoowel als wat den vorm van zijn schrijven betreft. Niemand kan bewijzen dat dit absoluut onmogelijk is.

Volkomen te recht waarschuwt dan ook Calkoen tegen subjectieve willekeur, waaraan de kritikus bloot staat en zich ook dikwijls heeft schuldig gemaakt. De dubitandi prudentia mag wel in de kritiek in praktijk worden gebracht. Maar al te groote voorzichtigheid zou voor haar de dood zijn. Vraagt de heer Calkoen: „heeft niet wel eens het verschijnsel zich voorgedaan dat men heden met de uiterste scherpzinnigheid de onechtheid van deze of die bekende plaats poogde in het licht te stellen en later met dezelfde scherpzinnigheid zocht te betoogen dat juist dezelfde plaatsen onmogelijk invoegselen van latere hand konden zijn?" — dan zal zeker ieder die vraag toestemmend beantwoorden en er waarschijnlijk bijvoegen dat ditzelfde verschijnsel zich ook bij gansche geschriften heeft voorgedaan en zich wel altijd zal blijven voordoen. Maar niemand, ook de steller dezer vraag niet, zal daaruit de conclusie trekken: het zal dus maar het best zijn geen geloof meer te slaan aan de mogelijkheid van interpolatie, van onechtheid van eenig boek, daar wellicht straks zal betoogd worden dat de interpolatie, de onechtheid, waaraan wij geloofden, alleen in het brein onzer verbeelding

---

niets ter zake afdoen. In eenige aanteekeningen zal ik een paar staaltjes geven van het gehalte zijner beoordeeling.

Nog is in het Kaapsche blad *de Onderzoeker*, (28 Mei 1870) door den heer F. een kort verslag mijner kritiek gegeven. Hierop behoef ik niet te antwoorden, daar de schrijver met mijn resultaat volkomen instemt en aan het slot zegt: „als een proeve van grondige kritiek bekleedt dit boekje zijne plaats met eere."

bestaat. Moest de kritiek met het mededeelen harer resultaten wachten totdat zij op algemeene instemming kon rekenen, ze zou tot een eeuwigdurend stilzwijgen gedoemd zijn. [1])

Zoo verkeerde ik dan ook geenszins in den waan dat mijn betoog dat Paulus zich, om zijn apostelschap te bewijzen, niet op door hem verrichte wonderen heeft beroepen, aller goedkeuring zou verdienen. Hoe ware dit mogelijk? De beschuldiging van petitio principii lag voor de hand. 't Was wel te verwachten dat sommigen zouden zeggen: voor de bewering der modernen dat wonderen onmogelijk zijn zoekt gij een bondgenoot in Paulus en verklaart daarom zijn tot nu toe door niemand betwijfelde uitspraak dat hij wonderen en teekenen verricht heeft, voor onecht. Al was ik mij bewust dit beginsel bij mijn kritiek geheel buiten rekening te hebben gelaten, ik kon toch wel vermoeden dat die aanklacht tegen mij zou worden ingebracht. En mocht ik verwachten, terwijl mannen als Baur en Volkmar, Hausrath, Renan, Max Krenkel en zoovele andere moderne kritici aan 2 Cor. 12: 12 volstrekt geen aanstoot hadden genomen, de toestemming al hunner geestverwanten te zullen vinden? [2])

Heeft de moderne kritiek ons geleerd dat de wonderverhalen, die wij in de boeken van het O. en N. T. aantreffen, niet van ooggetuigen of tijdgenooten afkomstig zijn, dat wij in de geschrif-

---

[1]) Volgens Anonymus mist mijn stuk „de evidentie, die het resultaat om allerwege ingang te vinden, hebben moet." Let wel: *allerwege* ingang te vinden! Voor een gewoon sterveling zeker een onbereikbaar doel om naar te streven! Later schijnt Recensent dat zelf ingezien te hebben, als hij zegt dat de vraag, door mij behandeld, tot op zekere hoogte tot die bijzonderheden behoort, waaromtrent de evidentie moeielijk te verkrijgen is. Dus had de bedenking achterwege kunnen blijven! Maar dan hadden ook interessante opmerkingen als deze moeten wegvallen: liever had ik mijn stuk in het Theol. Tijdschrift of elders moeten plaatsen dan het afzonderlijk uitgeven. De resultaten van mijn onderzoek had ik niet in het N. K. Weekblad onder de oogen moeten brengen van een gemengd publiek!

[2]) Ik verkeerde in de meening dat door niemand vóór mij de echtheid van 2 Cor. 12: 12 was betwijfeld. Ik heb mij vergist. Prof. Loman wijst op Dr. Matthes, die in den 2den druk van zijn „Nieuwe Richting" eenige bezwaren tegen de echtheid dier plaats heeft aangevoerd. Tot mijn verontschuldiging kan misschien dienen dat in den 1sten druk van Matthes' werk, die mij bekend was, over Rom. 15: 19 en 2 Cor. 12: 12 het stilzwijgen bewaard wordt.

ten van hen, die ons verhalen wat zij zelve verricht of beleefd hebben, geen berichten vinden, die met de gewone orde der dingen in strijd zijn, op dien regel maken de beide plaatsen Rom. 15: 19 en 2 Cor. 12: 12 een uitzondering, wanneer wij deze voor paulinisch moeten houden. Ik ontken niet dat daardoor twijfel aan haar echtheid bij mij werd opgewekt. Zoo besloot ik dan meer bepaald aan de laatste plaats een opzettelijk onderzoek te wijden; (de twee laatste hoofdstukken toch van den brief aan de Romeinen, waarin de eerste plaats voorkomt, waren reeds door Baur e. a. voor onecht verklaard. [1]) Daarom beschouwde ik haar eerst op zich zelf, vervolgens in het verband, waarin zij voorkomt en eindelijk in betrekking tot Rom. 15 : 19, daar hier, maar hier ook alleen in de brieven van Paulus, van wonderen en teekenen door den apostel verricht, sprake is. In een volgend deel werd de apologetiek van den apostel, die ons in zijn brieven aan de Galaten en Corinthen bewaard is, afzonderlijk onderzocht om daarmede de bewijsvoering van 2 Cor. 12 : 12 te kunnen vergelijken, terwijl eindelijk een laatste hoofdstuk gewijd werd aan des apostels oordeel over de *δύναμεις*, omdat hij daarover uitvoeriger spreekt dan over de *σημεῖα* en *τέρατα*. Ik meende dat wij eerst, nadat dit drieledig onderzoek was ingesteld, in staat zouden wezen onze slotsom op te maken. Op de door mij gevolgde methode is dan ook door Prof. Loman evenmin als door Dr. Calkoen aanmerking gemaakt. [2])

---

[1]) Anonymus zegt dat als de door mij gestelde vraag ontkennend wordt beantwoord, de moderne Theologie in Paulus een geestverwant schijnt te mogen begroeten. En verder: een hopelooze onderneming mag het heeten voor de hedendaagsche bestrijding van de realiteit der wonderen, die tot het apostolisch tijdvak behooren, in Paulus een bondgenoot of geestverwant te zoeken. En hiervan neem ik den schijn aan. Welk een verwarring van denkbeelden! Wanneer dus Paulus zich ter verdediging van zijn apostelschap niet op wonderen heeft beroepen, dan is hij een modern Theoloog! Wanneer hij dat beroep niet gedaan heeft, volgt dan daaruit dat hij niet geloofde aan Gods onmiddellijke leiding, die hij zoowel in zijn eigen leven als in de geschiedenis van zijn volk opmerkte? Paulus' wereldbeschouwing was immers een geheel andere dan de onze. Ook heb ik mij niet ter bestrijding der wonderen uit het apostolisch tijdvak op Paulus beroepen, maar alleen geconstateerd, na de onechtheid van Rom. 15: 19 en 2 Cor. 12: 12 bewezen te hebben, dat hij zelf in zijn brieven niet spreekt van door hem verrichte wonderen, terwijl daarentegen de schrijver der Handelingen ons allerlei wonderen van hem weet te verhalen, dat wij dus hier hetzelfde verschijnsel opmerken als bij de wonderverhalen van het O. T.

[2]) De eerste noemt mijn betoog „ordelijk en helder." Maar de anonieme

Maar een der voornaamste bezwaren van den laatste tegen mijn kritiek is dit dat de woorden σημεῖα en τέρατα door mij onjuist zijn verklaard. De vraag, zegt hij, of genezing van kranken, duiveluitbanning en dergelijke feiten, hoewel geen wonderen, niet wel eens wonderen zijn genoemd, komt bij mij niet genoeg tot haar recht. Met deze bewering staat in verband, wat hij elders schrijft, dat de lezing van mijn geschrift misschien aanleiding kan geven tot de behandeling der vraag, welke zin door Paulus, door de schrijvers van het N. T. in het algemeen, aan het woord *wonder* wordt gehecht.

Wij lezen bij Calkoen de volgende uitspraak: „ik meen te mogen beweren dat de straks genoemde woorden (σημεῖα, τέρατα, δύναμεις) op zich zelve niet het minste bewijzen voor het metaphysisch karakter der feiten, die er door worden aangeduid." Laat ons hooren hoe hij die stelling bewijst en zien of wij met zijn betoog kunnen instemmen.

Hij begint met zich op eenige moderne godgeleerden te beroepen, die 2 Cor. 12: 12 en Rom. 15: 19 voor uitspraken van Paulus meenen te mogen houden. Ronduit moet ik bekennen niet te begrijpen waartoe dit beroep dient. Ik wees er reeds

---

schrijver in de Godgel. Bijdragen zegt dat de wijze van behandeling geheel anders had moeten zijn om doeltreffend te kunnen heeten.

Eerst had volgens hem een meer uitvoerig onderzoek moeten zijn ingesteld naar de gronden, waarop Paulus zijn apostelschap verdedigt. (Meer uitvoerig? In dertien bladzijden (t. a. p. pag. 20—32) heb ik Paulus' verdediging van zijn apostelschap in het licht gesteld en ik geloof te kunnen zeggen dat ik vrij volledig ben geweest. Wat in mijn betoog ontbreekt, zegt dan ook de Recensent niet.) Dat onderzoek zoude geleid hebben tot een nauwkeurige bepaling van hetgeen de apostel onder de δύναμεις verstaat,. (Waarom heeft dan de schrijver die „nauwkeurige bepaling" niet gegeven? Ieder, der zake kundig, zal mij toestemmen dat uit de apologetiek van Paulus volstrekt niet blijkt wat hij onder δύναμεις verstaat, daar wij dit moeten opmaken uit 1 Cor. 12, in welk hoofdstuk Paulus zijn apostelschap niet verdedigt.) Dan hadden de bezwaren tegen de beide plaatsen meer in overweging moeten worden genomen en de beide plaatsen meer van nabij bezien worden. (Meer van nabij? Is dan niet het geheele eerste deel van mijn onderzoek (p. 7—19) aan de verklaring en vergelijking van deze twee plaatsen gewijd?) Waarom de door den Recensent voorgestelde orde beter is dan die, welke door mij werd gevolgd, wordt niet bewezen. 't Is ook het gemakkelijkst aanmerkingen te maken zonder bewijzen!

Van de aanteekeningen aan het slot van mijn boekje wordt gezegd dat zij allerlei bevatten, wat ter zake en niet ter zake dient. Ik geloof niet dat één van die 35 aanteekeningen overbodig is. Maar welke dan eigenlijk „niet ter zake dienen?" 't Wordt natuurlijk niet gezegd.

op dat niet slechts oudere exegeten, als Reiche en de Wette, maar ook moderne kritici als Baur, Volkmar en de jongste biografen van Paulus: Hausrath, Renan en Max Krenkel tegen bovengenoemde plaatsen (althans tegen de eerste) geen twijfel hadden geopperd.

De door Calkoen geciteerde schrijvers: Stricker, Schweizer en Max Krenkel gaan van de onderstelling uit dat bij Paulus *wonder* hetzelfde beteekent als *genezing*. 't Is maar de vraag of die onderstelling juist is. Zegt Dr. Stricker, door Calkoen aangehaald: „wij slaan ook op Rom. 15: 19 en 2 Cor. 12: 12. — Wij willen toegeven dat hij een wonder geacht en genoemd heeft wat wij niet in den strengsten zin als zoodanig kunnen laten gelden, maar hierom te willen beweren dat er door Paulus niets hoegenaamds verricht is, hetwelk onder het buitengewone gerangschikt moet worden, dat zou toch wel wat al te gewaagd zijn" — ik geloof niet dat iemand, ook al ontzegt hij bovengenoemde plaatsen aan Paulus, daarom ontkent dat de apostel iets buitengewoons heeft verricht. Een buitengewoon man als Paulus heeft ongetwijfeld veel buitengewoons tot stand gebracht. Beweert Alex. Schweizer dat Paulus „Wunder des Geistes und der Kraft" gedaan heeft, dan stemt natuurlijk ieder daarmede in, maar 't is de vraag of wij recht hebben *σημετα* en *τέρατα* aldus te verklaren of door „glückliche Krankenheilungen," gelijk Max. Krenkel oordeelt.

Hebben wij, vraagt Dr. Calkoen, waar wij de woorden *σημεῖα*, *τέρατα*, *δύναμεις*, hetzij afzonderlijk of gecombineerd lezen, altijd te denken aan wonderen in den thans gebruikelijken zin van het woord? Altijd? Er is zeker niemand, die het ooit beweerd heeft. Daar *σημεῖον* in het N. T. in verschillende beteekenissen voorkomt, kan het natuurlijk niet altijd door *wonder* verklaard worden. Wie zal b. v. de eerste woorden van 2 Cor. 12: 12: *τὰ σημεῖα τοῦ ἀποστόλου* verklaren door de wonderen van den apostel?

Volgens den schrijver kunnen daarom bovengenoemde woorden niet beteekenen, wat wij wonderen noemen, omdat de oudheid de onderscheiding tusschen natuurlijk en bovennatuurlijk niet kende. Ik moet bekennen dat deze redenering mij niet duidelijk is. De ouden wisten zeker niet van vaste wetten, die in het heelal heerschen, 't is daarom natuurlijk dat zij geen bezwaar hadden om te gelooven aan gebeurtenissen, waaraan wij geen geloof slaan omdat zij met die wetten in strijd zijn. Maar 't is toch niet te ontkennen — ook Calkoen doet dit niet — dat zij

ons een menigte gebeurtenissen meêdeelen, waaraan wij een bovennatuurlijk karakter toekennen en die in hun oog van groote beteekenis waren, omdat zij daarin Gods macht, zijn buitengewone leiding zagen, terwijl degenen die zulke daden verrichtten, door hen meestal als gezanten van God, op buitengewone wijs door Hem bekrachtigd, beschouwd werden.[1]) 't Is nu maar de vraag met welke namen die werkingen van God door hen werden genoemd.

Het onderzoek van Dr. Calkoen naar de beteekenis van het woord *wonder* in het O. en N. T. is, dunkt mij, al van bijzonder weinig beteekenis. Vijf plaatsen uit het O. T. worden geciteerd ten bewijze dat wonderen dikwijls voorkomen in de beteekenis van buitengewone verschijnselen of handelingen, die niet buiten de grenzen van het natuurlijke gaan. En die plaatsen worden gekozen uit de dichterlijke boeken des O. T. Was het noodig dit nog aan te toonen? Zoo spreken wij immers ook nog van wonderen, als wij te kennen willen geven wat de hoogste mate onzer bewondering of verbazing opwekt, van wonderen van liefde, van zelfopoffering b. v. Maar als hij de beteekenis van *wonder* in het O. T. had willen in het licht stellen, dan moesten niet alleen de dichterlijke, maar vooral de historische boeken opgeslagen zijn. Het zou dan gebleken zijn dat de woorden אֹתוֹת en מוֹפְתִים, die in onze vertaling door teekenen en wonderen zijn overgezet, meestal gebruikt worden voor verschijnselen of handelingen, die een wonderdadig karakter dragen. Wij kunnen slechts enkele voorbeelden aanhalen. Exod. 3: 20 heet het dat Faraö de Israëlieten zal laten vertrekken, wanneer de Heer Egypte slaan zal met al zijn wonderen. Exod. 4: 8 lezen wij: „het zal geschieden zoo zij u niet gelooven en niet hooren naar de stem van het eerste teeken, (de verandering van Mozes' staf in een slang) zoo zullen zij de stem van het laatste teeken gelooven (het melaatsch worden van zijn hand). Het is de Heer, die Mozes in staat stelt de wonderen voor Faraö te doen (Exod. 4: 21, 11: 10). De Heer doet voor Israël's volk wonderen, die niet ge-

---

[1]) Zeller, door Hoekstra (Theol. Tijdschrift, IV p. 133) aangehaald, zegt: „het is buiten twijfel dat Paulus bij de teekenen, wonderen en krachten, waarmede hij zijn apostolische waardigheid bevestigd heeft, gedacht heeft aan wezenlijke wonderen, d. i. aan bovennatuurlijke werkingen, waarbij trouwens bij hem de gedachte aan de strijdigheid van iedere zoodanige werking tegen de wetten der natuur niet eens bestond."

schapen zijn op de gansche aarde, noch onder eenige volken opdat des Heeren werk zou gezien worden. (Exod. 34: 10) Numeri 14: 4 vraagt de Heer aan Mozes: hoe lang zal het volk mij tergen en hoe lang zullen zij aan mij niet gelooven door alle teekenen, die ik in het midden van hen gedaan heb? Wonderen en teekenen zijn aan Israël getoond opdat het weten mocht dat de Heer God is en niemand dan Hij alleen (Deut. 4: 35). Geen profeet was aan Mozes gelijk door al de teekenen en wonderen, waartoe de Heer hem gezonden had (Deut. 34: 4). De Heer heeft Israël uit Egypte gevoerd door teekenen en wonderen (Deut. 26: 8). Het teruggaan van de schaduw op den zonnewijzer van Hiskia wordt een teeken van den Heer genoemd (2 Kon. 20: 9).

Uit deze plaatsen, die met vele andere vermeerderd zouden kunnen worden, blijkt duidelijk genoeg dat Israël, al kende het niet het onderscheid tusschen natuurlijk en bovennatuurlijk, in vele wonderen, ons in zijn geschiedboeken verhaald, Gods bijzondere macht zag, die Hij gebruikte om zijn bescherming te toonen en tot geloof te brengen aan Hem, terwijl zij, door wie Hij die teekenen verrichtte, geacht werden zijn gezanten te zijn.

Naar het oordeel van Dr. Calkoen is het moeielijk te zeggen, welke de beteekenis is der woorden *σημεῖα*, *τέρατα*, *δύναμεις* in het N. T., omdat de schrijvers daarvan gewoonlijk geen nadere verklaring hebben gegeven, daar de zin dier uitdrukkingen voor de oorspronkelijke lezers volkomen verstaanbaar was.

Wij merken hiertegen op dat in het 4de Evangelie de beteekenis van *σημεῖον* duidelijk genoeg is: het wonder te Cana wordt het eerste der door Jezus verrichte *σημεῖα* genoemd (2: 11), de genezing op een afstand van den zoon van den koninklijken beambte te Capernaüm heet het tweede *σημεῖον* van Jezus (4: 53), de wonderbare spijziging der vijf duizend wordt een *σημεῖον* geheeten (6: 14); de opwekking van Lazarus heet evenzeer een *σημεῖον* (12: 18). Terwijl Johannes geen enkel *σημεῖον* had verricht (10: 41), meenden velen uit de schare dat de Christus geen grootere *σημεῖα* zou doen dan door Jezus waren gedaan (7: 31).

Op de enkele plaatsen, waar het woord *σημεῖον* bij de Synoptici voorkomt, is de beteekenis niet twijfelachtig. Tegenover het *σημεῖον*, dat zijn vijanden van hem eischen om de goddelijkheid zijner zending te bewijzen, plaatst Jezus het teeken zijner

prediking, dat hun zal worden gegeven (Matth. 12: 38, 39); elders eischen zij een σημεῖον ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ (Matth. 16 : 1, 4 en de parallele plaatsen bij Markus en Lukas). Bij Paulus komen de woorden σημεῖα en τέρατα alleen voor op de twee door ons besproken plaatsen, terwijl het eerste woord alleen nog gevonden wordt 1 Cor. 1: 22, waar wij naar den zin niet behoeven te raden.

Zoo geheel in het onzekere behoeven wij dus niet omtrent de beteekenis der bovengenoemde woorden te verkeeren.

Het is opmerkelijk, zegt Dr. Calkoen, dat de meeste, zoo niet alle plaatsen in de Handelingen, waar wonderen van de apostelen worden verhaald, ons die wonderen doen kennen als daden, waardoor een kranke gezond wordt gemaakt of ook bij goddeloozen het gezonde leven plotseling in zijn ontwikkeling wordt gestoord. Die bewering in onjuist. Heet het Hand. 2: 43: „er geschiedden vele wonderen en teekenen door de apostelen" — dan blijkt volstrekt niet dat hier genezingen bedoeld zijn, waarvan nog geen sprake was. Hand. 4: 30 worden juist de genezingen duidelijk van wonderen en teekenen onderscheiden. Uit Hand. 5: 12 is volstrekt niet op te maken dat met de daar genoemde wonderen en teekenen genezingen bedoeld zijn. Wanneer Hand. 14: 3 de Heer gezegd wordt dat hij te Iconium door de handen der apostelen teekenen en wonderen deed geschieden, wat noopt ons dan om hier alleen aan genezingen te denken? Als eindelijk Hand. 15: 12 Paulus en Barnabas op het congres te Jeruzalem verhalen dat God door hen wonderen en teekenen gedaan had, hebben wij dan recht tot de bewering dat hier alleen genezingen bedoeld zijn?

Zagen wij dus dat de boven aangehaalde stelling van Calkoen onjuist is, wat zullen wij zeggen van de conclusie, die hij daaruit trekt?

Zou het nu ook kunnen zijn, vraagt hij, dat Paulus zelf, waar hij zich beroept op door hem verrichte „wonderen, teekenen en krachten" aan zulke genezingen wil gedacht hebben? [1])

---

[1]) Dr. Calkoen zegt: „dat Jezus en de Apostelen vele genezingen hebben verricht, is dunkt mij, niet tegen te spreken en dat die genezingen, vooral het uitbannen der demonen, in de schatting der tijdgenooten aan een bijzonder goddelijke kracht moeten worden toegeschreven, zal wel evenmin worden ontkend." Ik voor mij zie geen kans uit de brieven van Paulus te bewijzen dat

Ik moet zeggen dat die onderstelling al op een zeer zwakken, of eigenlijk op geen grond rust. Meent iemand op zulk een wijze de echtheid van 2 Cor. 12: 12 te kunnen redden, ik gun hem gaarne die illusie, maar betwijfel of hij met vragen als: „Zou het nu ook kunnen zijn?" iemand zal overtuigen. Later komt hij nog eens op zijn onderstelling terug „dat die „wonderen, teekenen en krachten" werkelijk tot een andere orde van dingen behooren dan de 1 Cor. 1 genoemde σημεῖα·" 1) Maar eenige moeite om de juistheid dier hypothese te bewijzen, wordt niet genomen.

In het gansche N. T. komt die formule nog slechts tweemalen voor. Blijkt het dat met die drie woorden, waar zij in Hand. 2: 22 en Hebr. 2: 4 gecombineerd voorkomen, alleen genezingen bedoeld zijn, zoodat hieruit per analogie de conclusie mag vol-

---

hij genezingen heeft verricht, al durf ik niet zoo sterk spreken als Dr. Matthes, (*De nieuwe Richting*, 4de druk, pag. 226) die vooral uit 1 Cor. 12: 28 opmaakt dat Paulus geen kranken heeft genezen. Dat er in de Handelingen genezingen van hem verhaald worden, is geen voldoend bewijs. De stelling toch: had Paulus geen genezingen verricht, er zouden niet zoovele van hem verhaald zijn, gaat niet op. (Wanneer Dr. Stricker, J. v. N. II p. 10, zegt: „het is eene vraag, die ernstige overweging verdient of men ooit zoovele genezingen aan Jezus zou hebben toegeschreven, indien hij er geen enkele had verricht" kunnen zijn tegenstanders, zoo ik meen, met hetzelfde recht beweren: zouden er ooit aan Jezus zoovele wonderen zijn toegeschreven, indien hij geen enkel wonder had verricht?)

Ook zou ik niet kunnen instemmen met de bewering dat de genezingen van Jezus en de apostelen, in de schatting der tijdgenooten, aan een *bijzonder* goddelijke kracht moeten worden toegeschreven. Vooreerst lezen wij tweemaal dat de Farizeeën het uitwerpen van duivelen door Jezus aan de macht van Beëlzebul toeschreven (Matt. 9: 34, 12: 24.) Maar wij weten bovendien dat ook de rabbijnen en de profeten onder de Esseërs zich bezig hielden met genezingen en duiveluitbanningen. Bedienden zij zich daarbij van exorcismen, tooverformules enz., Jezus deed het door de macht van zijn woord en door de kracht zijner persoonlijkheid zal hij zeker op zenuwlijders een veel sterkeren invloed ter genezing hebben uitgeoefend dan anderen. Zegt Jezus van zich zelf dat hij duivelen uitwerpt ἐν πνεύματι Θεοῦ, ook de zonen der Farizeën deden het (Matth. 12: 27, 28.) En hij ergert er zich niet aan dat iemand, die niet tot den kring zijner volgelingen behoorde, duivelen uitwierp in zijn naam, (Markus 9: 38, 39) even als ook de rabbijnen de duivelen door het uitspreken van beroemde namen bezwoeren.

1) Calkoen teekent bij de woorden van 1 Cor. 1: 22 σημεῖα αἰτοῦσι aan: „dat is niet maar teekenen *vragen*, maar teekenen *eischen*." Of wij hier bepaald *eischen* moeten vertalen, geloof ik niet. *Αἰτεῖν* beteekent in het N. T.: *iets vragen, verlangen, begeeren.*

gen dat Paulus ze ook in dien zin heeft gebruikt? Alles behalve. Als het op de eerste plaats heet dat Jezus bewezen is de Messias te zijn door krachten en wonderen en teekenen, die God door hem gedaan heeft, dan is het duidelijk dat hier niet alleen genezingen te verstaan zijn, daar deze niet het uitsluitend kenmerk van den Messias waren maar van hem ook wonderen verwacht werden. En op Hebr. 2: 4 zal ook wel niemand zich ten bewijze van het recht dier verklaring kunnen beroepen.

Wij meenen thans redenen genoeg te hebben gegeven waarom wij ons met de boven aangehaalde stelling van Dr. Calkoen: „dat de woorden (σ. τ. καὶ δ.) op zich zelve niet het minste bewijzen voor het metaphysisch karakter der feiten, die er door worden aangeduid," geenszins kunnen vereenigen.

In het andere deel zijner Recensie zoekt de heer Calkoen de door mij tegen de echtheid van Paulus' beroep op wonderen ter verdediging van zijn apostelschap aangevoerde argumenten te weêrleggen. Wij willen nog enkele oogenblikken daarbij stilstaan.

Ik moet beginnen met mijn verwondering te kennen te geven dat Calkoen het doet voorkomen alsof het stilzwijgen van den schrijver der Handelingen over door Paulus te Corinthe verrichte wonderen en het verband, waarin 2 Cor. 12: 12 voorkomt, door mij als argumenten tegen de echtheid dier plaats waren aangevoerd. Dit is onjuist.

Na den context besproken en aangetoond te hebben dat bij weglating van vs. 12 deze niet verbroken wordt, terwijl het verband tusschen vs. 12 en 13 moeielijk te verstaan is, voegde ik juist, om misverstand te voorkomen, er bij, dat het wat al te gewaagd zou wezen een vers, omdat het niet logisch met een ander samenhangt, voor onecht te verklaren, dat ik mij aan dien overmoed ook niet schuldig maakte, maar het mij alleen te doen was om aan te toonen dat, wanneer op goede gronden de interpolatie van vs. 12 mocht blijken, het verband geen zwarigheid opleverde (Vgl. t. a. p. blz. 14 en 15).[1]

En nog blijf ik, niettegenstaande Calkoen's opmerkingen, volhouden dat in het 13de vers (gelijk het woordje γάρ zou doen

---

[1]) Ten overvloede vergelijke men nog de 8ste der stellingen, waarin ik het resultaat van mijn onderzoek wedergaf, die aldus luidt; „het is ongeoorloofd, alleen om het minder logische van het verband, een of meer verzen voor onecht te verklaren."

verwachten) geen reden gegeven wordt van het in vs. 12 gezegde, maar het veeleer de conclusie bevat van hetgeen in het voorafgaande vers was beweerd.

Naar aanleiding van hetgeen ik schreef (t. a. p. bl. 9): „het verwondert ons dat de schrijver der Handelingen, die ons van Paulus zooveel wonderen weet te verhalen, als hij in het 18de hoofdstuk van zijn boek van des apostels verblijf te Corinthe spreekt, volstrekt van geen enkel wonder, door hem aldaar verricht, melding maakt, wat zeker vreemd afsteekt bij hetgeen wij uit onze plaats (2 Cor. 12: 12) hebben vernomen" — wordt gevraagd: is dit bezwaar ernstig gemeend? Ik antwoord: dit stilzwijgen is door mij niet als bezwaar tegen de echtheid aangevoerd. Maar zeker wordt die verwondering niet weggenomen door de opmerking dat het verblijf van Paulus te Corinthe in twintig verzen werd afgehandeld, zoodat er vele bijzonderheden moesten worden voorbijgegaan. Staan dan alle bijzonderheden op één lijn? Ik zou kunnen vragen: is die opmerking ernstig gemeend?

Na in eenige trekken den strijd, tegen Paulus gevoerd, ontwikkeld te hebben, merkte ik op dat die strijd, van de zijde der joodsch-christelijke richting, zeer verklaarbaar is. Maar ik voegde er de vraag bij: indien werkelijk, zooals het 2 Cor. 12: 12 heet, Paulus bij herhaling te Corinthe wonderen en teekenen verricht heeft, zouden dan zoovelen onder de Corinthen van hem afvallig zijn geworden, zij vooral, die zoo begeerig naar *σημεῖα* uitzagen?

Waarom niet? vraagt de heer Calkoen. Indien zij nu eens die genezingen of wat men ook onder die wonderen versta, aan den Booze toeschreven? Ik vraag: bestaat er voor die onderstelling eenige grond? Uit de polemiek van den apostel kunnen wij besluiten tot de tegen hem ingebrachte beschuldigingen, maar vinden wij soms in zijn brieven aan de Corinthen ook eenig spoor van verdediging tegen de aanklacht dat zijne *σημεῖα* het werk van den Booze waren? Is 't dan geoorloofd zoo maar zonder eenigen grond die hypothese te stellen?

Bij de polemiek van Paulus, in zijn brieven aan de Galaten en Corinthen, stond ik uitvoerig stil. Aan het slot, vooral met het oog op de handhaving van zijn apostelschap in den 2den Corintherbrief, deed ik de volgende vraag: „dezelfde man, die als het voornaamste bewijs voor zijn apostelschap op de

vruchten van zijn arbeid wijst, die de gemeente zelve tot getuige oproept om te oordeelen of zij, die door hem tot het geloof is gekomen, daar de geest van Christus in haar werkt, hem niet als apostel moet erkennen, die haar noemt het zegel van zijn apostelschap, zijn aanbevelingsbrief, die er zich op beroept dat hij van geen zinnelijke middelen zich bediend heeft om zijn doel te bereiken, diezelfde man zal zich nu, gelijk het 2 Cor. 12: 12 heet, beroepen hebben op de bij herhaling door hem verrichte teekenen om daardoor zijn apostelschap te handhaven?" [1])

Maar volgens Dr. Calkoen volgt uit het geheele apologetisch betoog alleen dat hij aan het verrichten van die teekenen op zich zelf weinig gewicht hecht en ze slechts vermeldt om ook in dat opzicht den naam en rang van apostel te handhaven. Vreemde bewering! In de apologetiek van Paulus (2 Cor. 12: 12 buiten rekening gelaten) is van een beroep op wonderen en teekenen geen sprake: hij beroept zich op de vruchten van zijn arbeid, op de eigen ervaring der gemeente, terwijl hij er zich op beroemt dat hij zich steeds van geestelijke wapenen heeft bediend. Hoe blijkt nu daaruit dat hij aan het verrichten van teekenen weinig waarde hecht? En is 2 Cor. 12: 12, waar hij zegt dat zijn apostelschap blijkt uit de bij herhaling door hem verrichte wonderen en teekenen, van hem afkomstig, volgt dan uit die getuigenis dat die teekenen in zijn oog weinig gewicht hebben?

Calkoen heeft volstrekt geen bezwaar om 1 Cor. 1: 22 en 2 Cor. 12: 12 harmonisch naast elkander te plaatsen. Kan Paulus, zoo vraagt hij, niet op de eene plaats de wonderzucht der Joden laken en op de andere plaats, waar het hem te doen is zijn goed recht op den naam van apostel te handhaven, van zich zelf verklaren dat hij bij herhaling „wonderen, teekenen en krachten" gedaan heeft? Wij antwoorden hem: zeker kan hij dat wel als uw verklaring van die wonderen juist is, maar wij zagen boven dat daarvoor geen goede gronden zijn aangevoerd.

Is de vraag misschien geoorloofd of Paulus zich ook van een

[1]) Heeft misschien Dr. Calkoen, met het oog op die ietwat lange vraag, zijn opwekking geschreven: „laat ons toch niet met groote woorden schermen! Geen declamatie, geen oratorie, waar het aankomt op kalme beschouwing en waardeering der feiten." Ik zal daarop niet antwoorden. Ik ben mij bewust, hoeveel gebrekkigs in mijn betoog ook moge zijn, niet met oratorische of declamatorische frases een wetenschappelijke quaestie te hebben behandeld.

bewijs bediend heeft, dat voor hem niet gold, maar alleen uit accommodatie voor zijn lezers werd gekozen? Kunnen wij met de bewering van Calkoen instemmen, volgens wien de redenering van Paulus deze is: „beschouwt gij Petrus of de Twaalven in 't algemeen als degenen, door wie „de teekenen van het apostel- „schap" zijn volbracht, omdat zij „wonderen" hebben verricht? Welnu als dat *τὰ σημεῖα τοῦ ἀποστόλου* zijn, dan kan ik er mij ook op beroepen." Hoe geoorloofd het is zich op het standpunt van den tegenstander te verplaatsen, zulk een accommodatie zou toch wat al te ver gaan en een man als Paulus onwaardig wezen. Omdat er in vs. 13 een scherpe ironie ligt, zal men daarom ook vs. 12 als ironice dictum beschouwen?

Ik heb in mijn geschrift de aandacht mijner lezers gevestigd op het stilzwijgen van den schrijver der clementinische Homiliën omtrent 2 Cor. 12: 12, hoewel hij overigens duidelijk toonde kennis te dragen van dit hoofdstuk, daar hij (H. 17, 19) het ongenoegzame van visioenen om als apostel erkend te worden in het licht stelde. Ik waagde de gissing of misschien, toen de oorspronkelijke geschriften, waarnaar de Homiliën en Recognitiones bewerkt zijn, werden opgesteld, de door ons besproken plaats nog niet in den 2den brief van de Corinthen werd gevonden. Maar groote waarde hechtte ik aan die gissing niet. Prof. Loman — en Dr. Calkoen verwijst naar het door hem gezegde — maakt mij opmerkzaam dat uit dit stilzwijgen niets valt af te leiden, daar in de Clementinen Simon (Paulus) wel degelijk als wonderdoener in superlativo opmerkt.

Maar de Hoogleeraar zal mij wel toestemmen dat er toch tusschen de wonderen van Paulus en die van Jezus en Petrus b. v. een groot onderscheid wordt gemaakt. Van Jezus heet het (Hom. I, 6) dat hij vele teekenen en wonderen verricht heeft „*κέλευσει μόνῃ, ως παρὰ Θεοῦ εἰληφὼς τὴν ἐξουσίαν.*" Paulus doet wel *τερατώδη πόλλα θαυμάσια*, maar *μαγείᾳ* (II, 25); hij verricht *θαυμάσια πρὸς κατάπληξιν καὶ ἀπάτην*, *οὐ σημεῖα ἰατικὰ πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ σωτηρίαν* (II, 33); zijne *τέρατα* zijn *ἀνωφελῆ*. Maar de ware *σημεῖα* zijn *φιλάνθρωπα*, zoo als Jezus verrichtte en Petrus zelf na hem in veler tegenwooordigheid, die allerlei kranken genas, blinden en dooven gezicht en gehoor teruggaf (II, 34). Terwijl dus volgens de Homiliën de wonderen van Jezus en Petrus een weldadige kracht uitoefenden, werkten daarentegen die van Simon (Paulus) niet genezend, maar nadee-

lig omdat zij in den dienst van den Duivel verricht werden. Zij konden dus, naar de voorstelling van den schrijver, alles behalve *σημεῖα τοῦ ἀποστόλου* heeten.

Nog op een laatste argument, door Calkoen tegen mij aangevoerd, vestigen wij de aandacht. In het derde deel van mijn onderzoek behandelde ik afzonderlijk de *δύναμεις* en kwam tot het volgende resultaat: „wanneer Paulus de *δύναμεις* onder de bewijzen van zijn apostelschap had opgenomen, dan zou hij met zich zelven in strijd zijn gekomen, daar volgens zijn eigen getuigenis ook anderen, die geen apostelen waren, in het bezit dezer krachten konden zijn."

Opmerkelijk is de weêrlegging van Calkoen. De geheele bedenking van mij, zegt hij, vervalt. Waarom? Omdat de vraag niet toestemmend kan beantwoord worden of *δύναμεις*, waar zij alleen voorkomen, hetzelfde beteekent als in de gecombineerde uitdrukking 2 Cor. 12: 12. Maar heeft men dan recht zoo maar zonder bewijs uit te maken dat die beteekenis een andere moet zijn? En verder: omdat de 1 Cor. 12 genoemde *χαρίσματα*, waartoe ook *δύναμεις* behooren, volgens Paulus niet het eigendom van alle Christenen zonder onderscheid zijn. Maar ik merkte immers op dat zij wel niet, evenmin als de andere charismen, het deel zijn van alle geloovigen, maar toch niet aan een bepaalden stand uitsluitend worden toegekend. Hoe kan dus Paulus zich tegenover de Corinthen op het bezit van *δύναμεις* beroepen, als een bewijs van zijn apostelschap, daar ook anderen dan apostelen zich in het bezit dier gave konden verheugen?

Begrijpt Dr. Calkoen niet waarom men zooveel ergernis (!) neemt aan verklaringen als 2 Cor. 12: 12, ik kan mij niet begrijpen hoe iemand zoo triomfantelijk kan uitroepen: „al is Rovers' gevoelen omtrent de onechtheid van Rom. 15: 19 juist, dan houden wij in allen gevalle nog 2 Cor. 12: 12 over." Ook vat ik niet, hoe hij meenen kan op zulk een wijze al mijn „zeven of acht zwakke argumenten," weêrlegd te hebben. Dat iemand, die de wonderen van het apostolisch tijdvak, in den eigenlijken zin, aanneemt, aan die getuigenis van Paulus zeer veel waarde hecht, kan ik mij daarentegen zeer goed begrijpen en ook dat hij er niet gemakkelijk toe komt aan haar onechtheid te gelooven.

Aan den onpartijdigen lezer moet de keuze overblijven aan welke zijde hij meent zich te moeten scharen.

September 1870. M. A. N. Rovers.

BOEKBEOORDEELING.

Petrus Primaatschap en onfeilbaarheid. Een vraag des tijds, uit het Nieuwe Testament toegelicht, door J. Coops, Emer. Predikant, Zutphen J. H. A. Wansleven en Zoon 1870.

Het Concilie te Rome stelde de behandeling van menig kerkelijk leerstuk aan de orde. Terwijl de Concilie-Vaders in heftige discussie het prestige van eenstemmigheid verspeelden, gaf ook menig Protestant openlijk rekenschap van zijne overtuiging omtrent vele punten, waarover in Rome is gestreden. Zoodoende gingen oude quaesties, die bij ons dood en begraven waren, herleven. Daaronder behoort ook de vraag naar het Primaat en de Onfeilbaarheid van Petrus. Wèl bezien is dat niet kwaad. De oude wapenen der Protestantsche polemiek tegen Rome zijn toch inderdaad versleten. Wij mogen het niet meer ondernemen, een onfeilbaren Paus door een onfeilbare schrift te onttronen, overtuigd als wij er van zijn dat zoodanige schrift niet bestaat. Een revisie van ons protest tegen Rome belooft zeer veel. Vragen wij niet langer aan eenig N. T. geschrift iets meer dan wat het kan geven, — zoeken wij geen objectieve maar slechts subjectieve getuigenissen ook bij de oudste getuigen, — dan worden, bij dien eersten stap op den rechten weg, zeker meest negatieve resultaten verkregen, maar juist deze moeten, bij voortgezet onderzoek, tot zeer positieve uitkomsten leiden. Moet het schriftgezag plaats maken voor de historische critiek, dan is alle knutselen met de oude overlevering ten einde, — een streng en onpartijdig getuigenverhoor grijpt dan plaats, en ook de Petrusquaestie wordt voor de rechtbank der geschiedenis gedaagd, om alzoo, grondig en afdoende, te worden behandeld.

Over het Primaat en de Onfeilbaarheid van Petrus ware een boek te schrijven, en omdat die dubbele quaestie zoo diep ingrijpt in het wordingsproces der geheele Christelijke kerk, zou dat een allerbelangrijkst boek kunnen worden. Wie 't onderneemt zulk een boek te leveren, aanvaardt een moeilijke taak. Dat wordt al aanstonds openbaar wanneer wij de N. T. getuigenissen te dezer zake ook maar vluchtig inzien. Hoe groot toch is 't verschil, ja, de strijd in die getuigenissen waarvan wij dan reeds kennis bekomen!

Volgens het Mattheüs-Evangelie is Petrus, meer dan eenig ander Apostel, door Jezus vooraangesteld, — aan hem zullen de sleutelen van het hemelrijk, de macht om te binden en te ontbinden, ook het eerst en afzonderlijk zijn toegewezen. In het tweede en derde Evangelie wordt Petrus veel minder vooraangesteld, al treedt hij zelf ook meermalen op den voorgrond en al wordt hij soms in 't bijzonder genoemd. In het 4de Evangelie wordt Petrus kennelijk teruggezet, zóo zelfs dat men dit met den naam van „anti-Petrinisch" Evangelie heeft bestempeld. Dáarin moet Petrus geregeld onderdoen voor den discipel dien Jezus liefhad. In de Handelingen der Apostelen wordt Petrus wederom een hoofdfiguur, maar daarin wordt Paulus naast hem geplaatst en dikwerf zóo in 't licht gesteld dat Petrus er zelfs ietwat door in de schaduw komt te staan. In de twee brieven op naam van Petrus overgeleverd, matigt hij zich geen meesterschap over eenig ander apostel aan, zelfs wordt Paulus in den tweeden brief met groote onderscheiding genoemd, terwijl in die beide brieven Paulus geest ons meermalen tegenademt. Daarentegen wordt Petrus in den brief aan de Galaten allerongnustigst afgeteekend, en een breuk tusschen hem en Paulus, met zeer levendige kleuren geschilderd. Maar genoeg: zelfs den stoutsten beoefenaar der verouderde Harmonistiek zou, dunkt mij, een rilling door de leden varen, wanneer hij, met die stof vóor zich, aan het werk moest, om al het strijdige, dáarin voorhanden, te vereffenen.

En wat zal de geschiedvorscher er meê doen? Hoe zal hij het aanleggen om in dien doolhof het rechte pad te vinden? Vóor alle dingen zal hij dien strijd in de overlevering moeten verklaren, of hij zou niet bij machte zijn de historische stof van de niet-historische bestanddeelen te zuiveren. Zoo en zoo alleen kan hij aan het gevaar van willekeurig partijkiezen ontkomen. Die strijd in de overlevering is te verklaren. De punten van uit-

gang, bij het historisch onderzoek naar de ontwikkeling der Christelijke kerk in de eerste eeuwen, door de Tubingsche school aangenomen, zijn, in het daarover gevoerd debat, bij toeneming gehandhaafd, en staan deze waarlijk vast, dan is de weg voor den geschiedvorscher gebaand om ook de Petrus-quaestie door middel der N. T. geschriften waarlijk toe te lichten. Die punten van uitgang zijn twee feiten die het Christendom der eerste twee eeuwen hebben beheerscht. Aan het einde der tweede eeuw is een Katholieke kerk ontstaan die er zich op beroemde een zuiver Apostolische geloofsbelijdenis en, door haar, ook de ware eenheid te bezitten. — Zietdaar het éene feit, en het andere is: dat de Christenen, in het Apostolisch tijdperk, allerhevigst hebben getwist en in twee partijen tegenover elkander hebben gestaan, waarvan de een door Paulus, de andere door Jakobus, Petrus en andere apostelen werd aangevoerd; in dier voege, dat Paulus c. s. de heerschappij der Joodsche wet door de godsdienstige autonomie wilden verbreken, terwijl de anderen beweerden, dat ook het Christelijk leven een Joodsch-wettisch leven behoort te zijn.

Over die voorstelling werd en wordt nog gedebatteerd, en wel bepaald over het tweede daarin aangenomen feit, namelijk: de niet vereffende strijd tusschen Paulus en Petrus die tot twee scherp afgebakende richtingen in de oude Christenheid aanleiding heeft gegeven. Die voorstelling der feiten wordt, in de brochure, waarvan bij deze aankondiging geschied, slechts ter loops en wel met afkeuring vermeld. Dat afkeurend votum wordt daarin [1]) aldus toegelicht: „Eindelijk hebben wij hier aan geen tweederlei Evangelie te denken, het eene voor de Joden, het andere voor de Heidenen, gelijk sommigen willen, maar aan éen en hetzelfde, want Paulus zoude waarlijk geen hand van *apostolische broederschap* van Jacobus, Petrus en Johannes aangenomen, en hun de zijne gegeven hebben wanneer hij slechts had kunnen vermoeden, dat deze een Evangelie zouden verkondigen hetwelk dienen moest tot afbreking van het zijne en waarover hij dan den vloek zoude moeten uitspreken Galat. II: 7—9, I: 8, 9." Die bewijsvoering is niet afdoende. Gaven Jakobus, Petrus en Johannes volgens Galat. II de broederhand der gemeenschap aan Paulus, dat geschiedde dan tot bekrachtiging der gesloten over-

[1]) Pag. 57.

eenkomst volgens welke, zij tot de Joden, en Paulus tot de Heidenen zouden gaan, waardoor ieder, naar zijne inzichten werkzaam, die des anderen zou kunnen eerbiedigen. Dat werd, door de vastgestelde afbakening van het arbeidsveld, mogelijk gerekend. De juistheid dezer opvatting staaft ook vs. 10, volgens hetwelk de twee partijen *alleen* op 't punt van armenverzorging elkander ontmoeten en gemeenschappelijk werken zouden. Maar wat toen van weerszijde in theorie mogelijk werd geacht, bleek later in de praktijk onuitvoerbaar te zijn. Het Antiocheensche conflict maakte zulks openbaar. Beiden, èn die handslag der apostelen èn dat conflict, worden in hetzelfde IIde Hfdst. van den Galatenbrief beschreven, maar daarom mag het niet worden voorbijgezien, dat die twee berichten ons in twee tijdperken van het Apostolisch geschil verplaatsen. Paulus eigen uitdrukkingen in Galat. II, moeten daaraan herinneren. Als hij Petrus, Johannes en Jakobus zoo hostiel signaleert als: „οἱ δοκοῦντες εἶναί τι, en tegelijkertijd vermeld, dat zij hem te Jeruzalem de hand der gemeenschap gaven, ja, als hij aan de mededeeling daarvan laat voorafgaan: „ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκοῦντες οὐδὲν προσανέθεντο," dan is het immers duidelijk dat Paulus, ten dage toen hij dat verklaarde, in een andere verhouding tot die mannen stond dan eertijds, als zij hem de hand der gemeenschap toestaken. Hij was gaan inzien, dat οἱ δοκοῦντες στύλοι εἶναι een ander evangelie predikten dan het zijne, toen zij te Antiochië de door hem tot het Christendom toegebrachte Heidenen, en in dezen ook hem zelf, — niet als Christenen erkenden. Zoo is er niets tegenstrijdigs in dat Paulus, eerst, toen de breuk in hare volle beteekenis nog niet werd doorzien, den handslag van de met hem contracteerende partij heeft willen aannemen, en dat hij later, bij ontdekking der portée van haar Joodsch-Christelijk streven, haar met zijn ἀνάθεμα heeft willen treffen. Ook indien hiermede de aangevoerde bedenking reeds voldoende ware weerlegd, zou het toch niet overtollig zijn een en ander hier te releveeren, waardoor het Apostel-conflict kan worden toegelicht. Vooral twee uitdrukkingen in het bericht van het gebeurde te Antiochië, hebben aanleiding tot zeer verschillende opvattingen daarvan gegeven. Galat. II; 12 wordt aangaande Petrus verklaard, dat hij „φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς" zich terugtrok van tafelgemeenschap met de Heiden-Christenen, en in vs. 13 wordt zijn omkeer en die van Barnabas als ὑποκρίσις gebrandmerkt. De heer

Coops[1]) en hij niet alleen, heeft die qualificaties van Petrus gedrag zóo opgevat, als ware daardoor bewezen, dat Petrus, vóor zijne komst te Antiochië, een Crypto-Paulinist was, die, hevig verschrikt door de overkomst der gezanten van Jakobus, veinsde een Jood-Christen, — een tegenstander van het Paulinisme te wezen, nadat hij eerst met de Heidenen had gegeten. Tot voltooiing van die schilderij wordt Petrus dan verder afgeteekend[2]) „zwijgend, beschaamd, omdat verstand en geweten in zijn binnenste duidelijk spraken, dat hij bestraffing verdiend en Paulus hem die naar verdienste gegeven had." Zeer consequent is daaruit afgeleid, dat Petrus oppositie tegen het Paulinisme slechts kortstondig is geweest, waarvan dan ook gesproken wordt als van de „gewis niet lang geduurd hebbende veinzerij te Antiochië,"[3]) terwijl zij op één lijn wordt gesteld met die welke Petrus pleegde toen hij Jezus in het paleis van den Hoogepriester verloochende, uit welk voorval dat te Antiochie zal zijn toe te lichten.[4])

Deze opvatting der feiten is echter onhoudbaar. Waarop berust de stelling, dat Petrus zich voor Paulus verootmoedigd en het Paulinisme, vroeger heimelijk, later openlijk heeft voorgestaan? Dàárvoor is niet één woord van Paulus aan te voeren. Zwijgt hij er van hoe de berisping door Petrus is opgenomen, dan is daaruit veeleer op te maken, dat het geschil niet is bijgelegd, omdat Paulus er de man niet naar was om een groote fout van Petrus wèl — maar zijne herstelling van dien mistap, zoo zij waarlijk had plaats gegrepen, niet te vermelden. Maar wat meer zegt: Paulus, die schreef om de Galatiërs er van te overtuigen, dat het Joden-Christendom verwerpelijk was, — die al wat dienen kon om hen aan het gezag van invloedrijke Jood-Christenen te onttrekken, opnam in dat schrijven, — hij zou zijne zaak gewis ook daarmede hebben bepleit, dat Petrus, na kortstondige veinzerij, met het Jodendom had gebroken en zijn arbeid had ondersteund, — wanneer Petrus dat werkelijk had gedaan.

Maar laat ons het voorgevallene te Antiochië, ook in verband met hetgeen daarop is gevolgd, nauwkeurig waarnemen, — worde de geschiedenis niet gemaakt, maar opgespoord, dan blijkt het, dat, reeds ten dage van Paulus, in de Christenheid niet alleen

[1]) In zijne brochure pag. 39 en 43. [2]) Ibidem p. 40.
[3]) Ibidem pag. 46. [4]) Ibidem pag. 43—47.

verschillende bestanddeelen, maar zelfs twee partijen polemisch werkzaam waren. De brief aan de Galatiërs getuigt er van dat Paulus stelselmatig werd bestreden en hij doet het daarin uitkomen dat er een strijd over beginselen werd gevoerd. Immers hij waarschuwt, tegen overgang „*εἰς ἕτερον εὐαγγελίον*," met de verklaring „*οὐκ ἔστιν ἄλλο*" — hij spreekt een *ἀνάθεμα*" uit over ieder die zijn Evangelie door een ander wilde vervangen. De gansche inhoud van dien brief geeft het te verstaan, dat twee onverzoenlijke richtingen elkander bekampten, van welke de een niet kon leven of de andere moest sterven. Was het contract, te Jeruzalem aangegaan, te Antiochië verbroken, het is ook verder niet nageleefd. Jood-Christenen zochten de Paulinisten te dwingen zich te laten besnijden en zich te krommen onder 't juk der wet. Daar tegen schreef Paulus: „*τῇ 'ελευθερίᾳ στήκετε*"; — daartegen betuigde hij: *'Εν Χριστῷ 'Ιησοῦ οὔτε περιτομή τι ἰσχύει*, daartegen dreigde hij zelfs „*'Εὰν περιτέμνησθε Χριστὸς ὑμᾶς οὐδὲν ὠφελήσει*." Niet alleen in Galatië maar ook elders, vooral te Corinthe, zochten de Jood-Christenen Paulus invloed te fnuiken en zijn werk te verbreken; hij noemde hen *ψευδαπόστολοι, 'εργάται δόλιοι, μετασχηματιζόμενοι εἰς' ἀποστόλους Χριστοῦ.* [1]) Hij waarschuwt een iegelijk die zich door hen zou laten imponeeren, schrijvende: *αὐτὸς ὁ Σατανᾶς μετασχηματίζεται εἰσ ἄγγελον φωτός.* [2]) Partijnamen werden aangenomen ook daarmede worden Petrus en Paulus openlijk tegenover elkander gesteld. [3]) Geloofsbrieven, door de Jood-Christenen aan hunne zendelingen afgegeven, moesten Paulus, die ze niet kon vertoonen, in miscrediet brengen: [4]) Zelfs Meijer [5]) onderstelt, dat dergelijke brieven hun gezag aan Jakobus of aan Petrus ontleend zullen hebben. Zij moesten, om van kracht te zijn, door openlijk erkende partijleiders worden uitgegeven. De Joodsch-Christelijke overlevering bevestigt dit, want in de Clementinen [6]) zegt Petrns o. a. „dat de vorst der duisternis na vergeefsche pogingen om Christus zelf te verleiden, valsche Apostelen en leeraars heeft uitgezonden, dat daarom geen gehoor verleend moet worden aan eenig leeraar, die niet een testimonium van Jakobus den broeder des Heeren te Jeruzalem bezat, aan wien het beheer over de kerk

---

[1]) 2 Cor. XI: 13. [2]) 2 Cor. XI: 14. [3]) 1 Cor. I: 12. 1 Cor. III: 22.
[4]) 2 Cor. 3: 1. [5]) Comm. ü d. Gal. Br.
[6]) Recogn: Clem. R. IV: 34, 35.

der Hebreeën was toevertrouwd·" Het verdient ook opmerking, dat Paulus betuigt: „overvloediger gearbeid te hebben dan de ὑπὲρ λίαν ἀποστολοι;"[1]) alsmede de moeite die hij zich er voor geeft om zijn Apostolisch gezag tegenover dat der andere Apostelen te handhaven.[2]) Ook de wijze waarop hij zinspeelt op de te Jeruzalem gesloten overeenkomst[3]) worde niet voorbijgezien, Dat alles in aanmerking genomen, vereenigd met het ontbreken van Paulus getuigenis aangaande den bijstand door eenig Apostel hem verleend, zoo wordt het ons duidelijk, dat al de twaalf Apostelen niet alleen gemeene zaak met de tegenstanders hebben gemaakt, maar ook dat zij hun gezag tot ondermijning van zijn crediet in toenemende mate deden gelden. Zijn recht op het Apostelschap werd hem betwist. In weerwil van dat alles bleef Paulus er uitermate voor ijveren, om, volgens de te Jeruzalem gesloten overeenkomst[4]) liefdegaven voor de Jeruzalemsche armen te verzamelen.[5]) Hij hoopte dat de liefdebetooning der Heiden-Christenen, de harten der Jood-Christenen zou winnen. Zeker ook om dat te bevorderen wilde hij zelf de opgezamelde gelden, wanneer het bedrag daarvan naar wensch zou zijn, te Jeruzalem overhandigen[6]). Het schijnt dat Paulus die reis heeft ondernomen.[7]) In het boek „de Hand. der App." wordt verhaald, dat te Jeruzalem bij Paulus komst een oproer ontstond, en verzekerd, dat zulks door de Joden tegen hem is verwekt, maar 't is waarschijnlijker, wat ook in het bericht der „Handelingen" doorschemert,[8]) dat de Jood-Christenen dien oploop deden ontstaan, doordien zij er hem van beschuldigden, dat zij, door die voor de armen saâm gebrachte gelden, de andere Apostelen heeft willen overhalen om hem als Apostel te erkennen. Lasterde men hem als een, die daardoor het Apostelschap zocht te koopen, — is daaruit (gelijk Baur heeft opgemerkt) de sage van Simon den toovenaar[9]) ontstaan, hetgeen ook de naam „Simon de Magiër," in de Joodsche Christelijke overlevering dikwerf aan Paulus gegeven, zeer waarschijnlijk maakt, dan wordt ook daarin de tegenstand dien Paulus mede van de Apostelen heeft ondervonden duidelijk verstaan.

Dezelfde tegenstand dien Panlus bij zijn leven ondervond, be-

---

[1]) 2 Cor. XI: 5. XII: 1. 1 Cor. XV: 10. [2]) 2 Cor. XI: 21 enz. [3]) 2 Cor. X: 13—16. [4]) Galat. II: 10. [5]) 2 Cor. VIII en IX. [6]) 1 Cor. XVI: 4. [7]) Rom. XV: 25. [8]) Hand. XXI: 20. [9]) Hand. VIII: 18 enz.

dreigde zijn werk ook na zijn dood. Jood-Christenen begaven zich daartoe naar de plaatsen waar Paulus had gearbeid. Vooral in klein Azië ijverde men uitermate tegen het Paulinisme. Te Efese, waar Paulus zoolang heeft gewerkt, deden zijne tegenstanders zich krachtig gelden. Dáar vestigde zich Johannes, niet om te rusten, maar om voor het Joden-Christendom te strijden. In de Apocalypse, in die streek, en hoogst waarschijnlijk door Johannes den Apostel geschreven, wordt de quaestie der verboden vleeschspijzen nogmaals opgerakeld [1]) kennelijk om het Paulinisme aan te vallen. Daarin wordt ook uitgesproken [2]) dat er geen plaats voor een dertienden Apostel is geweest, en wordt de gemeente te Efesse geprezen, [3]) omdat zij hen, die zich valschelijk voor Apostelen uitgaven, heeft beproefd en verworpen.

Het Paulinisch Christendom is in klein Azië door het Joden-Christendom verdrongen. Paulus is geignoneerd door kerkelijke schrijvers, zooals door Papias en Justinus, die hen zekerlijk hebben gekend. Hegesippus nam notitie van Paulus, maar alleen om éène uitspraak van den Apostel [4]) met een woord van Jezus [5]) te bestrijden en zoodoende Paulus recht op het Apostelschap te betwisten. Dat zwijgen over Paulus in die dagen is een verstaanbaar spreken; te meer wanneer wij in aanmerking nemen, dat de Ebioniten Paulus voor een dwaalleeraar gehouden, al zijne brieven verworpen, en hem op allerlei wijzen genegeerd hebben. Hij was niet vergeten maar veroordeeld als een zoodanige dien men voor dood wilde verklaren, om al wat er van hem mocht leven te doen sterven. Een eeuw na Paulus heeft de Corinthische gemeente Petrus naast, ja, boven Paulus als haar stichter vereerd. Volgens de Homiliën zal Petrus ook de gemeenten van Antiochië, Laodicea en Rome in het leven hebben geroepen. Eusebius verhaalt, [6]) dat Hegesippus in de jaren 150—160, als gevolmachtigde der Joodsch-Christelijke gemeente de buitenlandsche gemeenten rondgereisd, en gesprekken met vele bisschoppen vooral in Corinthe en te Rome gehouden heeft en als resultaat daarvan de verklaring kon afleggen: „overal heerschen volgens de uitspraken der wet, de profeten en de Heer.” Volgens denzelfden schrijver [7]) heeft de gemeente van Jeruzalem, tot het jaar 135 alleen uit trouwe volgers van Mozes

[1]) Openb. II: 14, 20. [2]) Openb. XXI: 14. [3]) Openb. II: 2. [4]) 1 Cor. II: 9. [5]) Matth. XIII· 16. [6]) Eusebius Hist. Eccl. 4: 22.

[7]) Eusebius Hist. Eccl. IV: 5. 6. V. 12.

wet bestaan, en geen andere bisschoppen gehad dan dezulken die *ἐκ περιτομῆς* waren, gelijk ook de gemeente, van Jeruzalem, tot op dien tijd toe, alleen *ἐξ Ἑβραίων πιστῶν* samengesteld zal zijn geweest. Sulpicius Severus getuigt: [1]) Tum Hierosolymae nonnisi ex circumcisione habebat ecclesia sacerdotes... quia tum paene omnes Christum Deum sub legis observatione credebant." Eindelijk, om niet meer te noemen, zij nog herinnerd, dat in den gefingeerden brief van Petrus aan Jakobus, ter inleiding der Homiliën, Paulus „de vijand" en zijne leer „ongerijmd" wordt geheeten, — alsmede, dat in de XVII Homilie, datzelfde „*κατεγνωσμένος*" door Paulus, in Galat: II, aangaande Petrus, gebezigd, weêr wordt aangetroffen en dat in de figuur van Simon de Magiër, Paulus als Apostel wordt afgewezen, zijn visioenen van onwaarde, zijn leerstelsel als valsch, en zijn verzet als hoogts zondig worden veroordeeld.

Laat ons resumeeren: Paulus is dan in de gansche overlevering der eerste Christentijden als tegenstander van het Joden-Christendom, dat de heerschende partij was, verworpen. Petrus wordt daarin verheerlijkt als een der zuilen van die partij. In geen van Paulus brieven is ook maar eenige zinspeling op een verzoening van hem met Petrus te vinden. Daarentegen is menige heenwijzing, naar een steeds toegenomen verwijdering tusschen Paulus en al de overige apostelen, in die brieven voorhanden. Als een door die allen verlaten strijder treedt hij voortdurend op. Hoe is 't dan historisch te rechtvaardigen wanneer Petrus wordt afgeteekend als eertijds een Crypto-Paulinist, die te Antiochië slechts een oogenblik veinsde, maar die daarna, als Paulus bondgenoot en met dezen, het Universalisme heeft voorgestaan?

De bovenaangehaalde uitspraken Galat. II: 12 en 13 mogen niet uitgelegd worden zonder dat van al het aangevoerde notitie wordt genomen, en wordt dat gebruikt, om tot de ware beteekenis dier uitdrukkingen door te dringen, dan is die voorstelling van Petrus, volgens welke hij „*φοβούμενος τοὺς ἐκ περιτομῆς*" zich terug trok, terwijl zijn gedrag te Antiochië als „*ὑποκρίσις* wordt gekarakteriseerd, voor ons een subjectieve voorstelling van Paulus, wier ontstaan verklaard moet worden, maar wier bestaan ons niet mag verhinderen om rekening te houden ook met dat alles wat van verschillende zijden is bericht, — en om hetgeen daar-

[1]) Sulpicius Severus Hist. Sacra II: 31,

van goed geconstateerd is, tot zijn recht te laten komen. Holsten heeft m. i. afdoende verklaard, [1]) hoe Petrus, door wien de uiterlijke geboden der Mozaïsche wet als adiaphora waren gehouden te Jeruzalem, en evenzoo verbroken werden te Antiochië, — dáar, door den invloed der afgezanten van de beslist Joodschgezinden te Jeruzalem, was bewogen, om als anti-Paulinist op te treden, zoodra hij de anti-nomistische portée van het Paulilinisme goed had ingezien. Toen moest Petrus partij kiezen in de wetsquaestie, die, tot hiertoe, voor hem een bijzaak was geweest, en hij koos partij tegen Paulus. Daarbij wordt door Holsten o. a. ook het volgende opgemerkt: Dat Paulus die daad van Petrus en van de Antiocheensche Jood-Christenen, — hun terugkeer tot het, nu met bewustzijn en par principe vastgehouden, Jodendom, — als veinzerij, als een verloochening van betere overtuiging beoordeelde en veroordeelde, lag in zijne natuur. Paulus voor wien iedere gedachte en elke handeling een beginsel, of gevolg van een beginsel was, — hij voor wien iedere overtuiging een daad en elke daad een overtuiging was, had als maatstaf des oordeels over zwakkere naturen toch slechts zijne eigene natuur. Zoo was halfheid, voor hem, zonde, en de zwakheid eener inconsequente logica, die ook zedelijke zwakheid verraadt, was, in zijne oogen, een onzedelijke inconsequentie van een onredelijken wil. Zijn oordeel is daarom hier, even als ook Galat. VI: 12 en verv. en 2 Cor. II: 13 en verv., objectief rechtvaardig, maar, omdat het geen acht neemt op de subjectieviteit, in zijne hardheid, eenzijdig. Dat hier aan geen lage opzettelijke huichelarij te denken valt, wordt ook daarin openbaar, dat ook de gezamenlijke Joden, en ook Barnabas, met Petrus veinsden. Dat kon alleen geschieden omdat een zedelijke beweegreden, al die Joden, als Joden, bepaalde. Men kan hierbij toch niet aannemen, dat alle Joden, qua Joden, lage huichelaars geweest zullen zijn. Hier moest dus een macht werkzaam zijn, welke de gemeenschappelijke overtuiging der Joden, qua Joden, heeft bepaald. En deze was gewis de macht des Jodendoms, met de consequentie van zijn beginsel. En dat ook in het bewustzijn van Paulus de objectieve grond der subjectieve veinzerij, niet slechts zieleangst voor de besnijdenismannen, maar juist die vast-

[1]) Zum Evang: des Paulus und des Petrus. Altes und Neues von Carl Holsten Rostock. 1868 S. 356—362.

houdendheid aan het wettisch beginsel des Jodendoms is geweest, bewijst zijne rede. Wanneer toch die vrees, waarvan Paulus gewaagt, slechts bestaan had in gebrek aan geestelijke energie, aan zedelijken moed, om een verkregen overtuiging tegenover anderen met de daad voor te staan en te verdedigen, dan had Paulus rede zich daaromheen, als haar middenpunt, moeten bewegen. Maar daarvan is hier niet het minste spoor. De logische inconsequentie van Petrus is in die rede het éen en het al, een bewijs, dat ook Paulus, vóor alles, gebrek aan logische consequentie voor den laatsten beweeggrond van Petrus veinzerij heeft gehouden, — dat de macht die Jakobus hier uitoefende, ook de macht van theoretische gronden en van logische consequentie was, — dat echter de vrees van Petrus heeft bestaan, in de gemoedsangst van een inconsequenten geest onder den druk van een consequenten gebogen, welke den inconsequent gewordene beschuldigt van afvalligheid van het heilige en die hem bedreigt met uitstooting uit de levensgemeenschap, die, ook door hem, als goddelijk is erkend.

’t Is dan waarlijk geen lichtvaardig opgevatte meening, wanneer wij het er voorhouden, dat er in den Apostolischen tijd tweeërlei Evangelie, het éen voor de Joden, het andere voor de Heidenen werd verkondigd, maar de historisch critische beschouwing der overlevering heeft daartoe geleid. Nemen wij dan als bewezen aan, dat er twee partijen hebben bestaan, de éen door Paulus, de andere door Jakobus, Petrus en de overige apostelen aangevoerd, en staat het daarenboven vast, dat er aan het eind der tweede eeuw een Katholieke kerk is ontstaan, die in de eenheid van hare leer het waarmerk van haren Apostolischen oorsprong meende te bezitten, — dan hebben wij daarin twee gegevens, die ’t mogelijk maken om door ernstige studie, de verschillende bestanddeelen der N. T. literatuur zuiver te waardeeren. Ontmoeten wij daarin zeer verschillend gekleurde berichten, — overgangen van het eene uiterste tot het andere, — samenvoeging van het hetorogeene en meer van dien aard, wat den geschiedvorscher vroeger schijnbaar onoverkomelijke bezwaren opleverde, — nu zijn dergelijke moeilijkheden hulpmiddelen geworden om den gevoerden strijd in zijn omvang, zijn verloop, en zijne uitkomsten te doorgronden. Nu de tendenzen der oude schrijvers openbaar worden komt het aan het licht, dat en wat er is geschreven, om de verzoening der twee partijen en haar samenvloeien in de éene

Katholieke kerk voor te bereiden; zoo is 't mogelijk geworden de geschiedenis, ook die van Petrus in zooverre te gaan kennen, dat wij over de door hem ingenomen plaats in de oude Christenheid, juist en grondig kunnen gaan oordeelen.

Wie echter de N. T. literatuur daarover wil ondervragen, zonder dat hare samenstelling eerst grondig werd verklaard, zijn verzuim zal niet ongewroken blijven. De heer Coops spreekt nog van „onzen gewijden Canon" [1]) en van „de gewijde oorkonde," [2]) maar zijne schriftbeschouwing is met die qualificaties niet in overeenstemming. Ook hij critiseert den Canon. Matth. XVI: 18 wordt door hem, als onecht, verwijderd. [3]) Evenzoo de 2de brief van Petrus, [4]) alsmede Joh. XXI. [5]) Ook spreekt hij over de Joodsch-Christelijke richting van een laatsten redactor van het Mattheüs-Evangelie. [6]) Maar de verwerping van Joh. XXI wordt in het geheel niet, — die van 2 Petr. alleen met deze woorden toegelicht: [7]) „dat die brief niet in aanmerking kon komen;" terwijl Matth. XVI: 18 wordt verwijderd, omdat dit gezegde niet te rijmen is met vele uitspraken en voorstellingen in de 4 Evangeliën, welke door onzen schrijver stilzwijgend als geloofwaardig, en daarom als beslissend worden aangenomen. Het 4de Evangelie, — de Handelingen der apostelen, — al de brieven op Paulus naam overgeleverd, uitgenomen die aan de Hebreën, — ook de eerste brief van Petrus, worden eveneens als volkomen geloofwaardige getuigen ondervraagd en hunne getuigenissen tegen het bestreden dogma in slagorde geschaard, — i. e. w. de critiek door den heer Coops uitgeoefend valt niet na te rekenen, het ontbreekt haar ten eenenmale aan methode en aan een vasten grondslag evenzeer. — Wat daarvan het gevolg is, bij de behandeling van het Primaat en de Onfeilbaarheid van Petrus, ga ik in enkele proeven aanwijzen.

Dat Petrus telkens als woordvoerder op den voorgrond treedt, zal o. a. ook daaraan zijn toe te schrijven, dat hij een getrouwd man was!! Die opmerking wordt wellicht zoo dikwijls herhaald, [8]) om tevens als seitenhieb tegen het coelibaat te dienen. Alle moeite wordt er aan besteed om ieder woord van Petrus, dat voor zijn Primaat zou kunnen pleiten, als in naam der twaalve

[1]) Brochure pag. 46 en 61. [2]) Ibidem pag. 65, [3]) Ibidem pag. 11, 12.
[4]) Ibidem pag. 32. [5]) Ibidem pag. 15, 63. [6]) Ibidem pag. 14. [7]) Ibidem pag. 32. [8]) Ibidem pag. 6, 16, 24.

gesproken, te ontzenuwen. [1]) Bij de lofspraak: „zalig zijt gij Simon Bar-Jona,” [2]) wordt aangeteekend [3]) „dat ook de andere discipelen hun aandeel daaraan hadden, omdat zij instemden met de belijdenis van Petrus.” Later [4]) wordt daarvan zelfs gesproken, als van „de belijdenis der twaalve bij monde van Petrus.” Bij eene vergelijking van Matth. XVIII: 18 met Matth. XVI: 19 wordt uitgeroepen: [5]) „Hier kan slechts éen van beiden waar zijn, òf de opdracht aan Petrus alleen van dit deel hunner gewigtige ambtsbediening, òf aan allen gelijkelijk, en dan is de keuze niet moeijelijk.” Alsof een Roomsch Katholiek, indien dat dilemma gesteld was, niet datzelfde zou kunnen zeggen terwijl hij een tegenovergestelde keus zou doen! Nadat Lukas XXII: 31—34 vluchtig is besproken wordt daarvan gezegd: [6]) „zelfs al had Jezus met deze woorden tot Petrus eens bedoeld om hem in den apostelkring vooraan te plaatsen, opdat hij zijne broeders zou versterken, dan lag hierin Petrus verpligting opgesloten, om hun met een goed voorbeeld voor te gaan op den weg des standvastigen geloofs, maar geenszins eene verklaring om eenigen voorrang boven hen, en eenige heerschappij over hen te doen gelden.” Met deze exegetische opmerking zonder meer zijn de Concilie-Vaders, die te Rome de aangehaalde plaats, als afdoend bewijs voor Petrus onfeilbaarheid, hebben geciteerd, niet verslagen. Van den eerenaam „Petrus” door Jezus aan Simon gegeven, wordt verklaard [7]) dat die was, „eene aanmaning in den vorm van eene lofspraak, om steeds te streven naar zulk eene standvastigheid in het ware en goede, dat hij als een rotsman konde geprezen worden.” Later [8]) wordt uitgesproken, dat Jezus Simon slechts daarom „Petrus” genoemd heeft, opdat hij hierdoor voortdurend aan zijne zwakheid van karakter herinnerend zou worden!! De berichten omtrent de Jeruzalemsche kerkvergadering, Hand. XV te lezen, en die welke door Paulus in Galat. II zijn gegeven, worden trots Zellers' voortreffelijken arbeid [9]) en dien van anderen, als homogeene elkander aanvullende getuigenissen aangehaald! [10]) De Romeinsche Christenen zullen, wegens hunne streng Judaïstische richting „een

[1]) Brochure pag. 6, 9, 14, 16. [2]) Matth. XVI: 17. [3]) Brochure pag. 6. [4]) Ibidem pag. 9. [5]) Ibidem pag. 12. [6]) Ibidem pag. 13. [7]) Ibidem pag. 14. [8]) Ibidem pag. 42. [9]) Die Apostelgeschichte nach ihrem Inhalt und Ursprung kritisch untersucht von Dr. Eduard Zeller, Stuttgard Carl Mäcken 1854 vooral pag. 216—249. [10]) Brochure pag. 17—22 en 56 57.

onoverwinnelijken afkeer van Paulus en zijne universalistische prediking hebben gehad," naar hunne meening was dáarom „niet van Paulus maar van Petrus hun godsdienstige of kerkelijke oorsprong af te leiden;" [1]) en toch had de heer Coops vroeger [2]) geschreven „Petrus hield niet alleen den Christenbelijder uit de Heidenen, maar dien (lees: *ook* dien) uit de Joden ontslagen van het Mozaïsme en bewees dit door zijn eigen voorbeeld."

Genoeg is, naar ik meen, het aangehaalde om, zonder meer, te staven, dat de schrijver der brochure, door gemis van historisch critische methode, de N. T. stof niet meester kon worden en zonder dat er ook niet in kon slagen, om het vooraf reeds veroordeelde Primaat van Petrus, met het wapen der N. T. schriften, deugdelijk te bestrijden.

Maar nog in een ander opzicht is deze aanval tegen Rome mislukt. De heer Coops had zich, volgens den titel zijner brochure, voorgesteld, ook de Onfeilbaarheid van Petrus afdoende te behandelen. Zelfs werd in de voorrede verklaard [3]) dat het hoofddoel dezer brochure is: „heldere begrippen omtrent het *onfeilbaarheidsdogma* te verspreiden; maar er werd meer beloofd dan er kon worden gegeven.

Zoo ik mij niet vergis, dan wordt de Onfeilbaarheid slechts op 3 paginas in dit geschrift besproken. De heer Coops schrijft, [4]) dat, hetzij men te Rome de Onfeilbaarheid vaststelde of niet, de Roomsch Katholieken in ieder geval Petrus Onfeilbaarheid in de leer belijden, als natuurlijk begrepen in het hem toegeschreven Primaat. Later [5]) wordt uitgesproken: „dat men aan Petrus primaatschap zijne onfeilbaarheid verbond, alhoewel in het eerste het laatste niet ligt opgesloten." Behalve in deze twee verklaringen, die, zóo geformuleerd, elkander schijnen te weerspreken, wordt de Onfeilbaarheid, nog slechts eenmaal opzettelijk behandeld, [6]) en wel om, met een eenvoudig beroep op de berichten omtrent de Jeruzalemsche kerkvergadering, in Hand. XV vervat, de gansche zaak af te doen en aan dat dogma den doodslag toe te brengen! 't Is duidelijk dat de heer Coops met die onfeilbaarheidsquaestie verlegen was, en dat kon ook niet anders. Historische quaesties kunnen alleen door historisch critisch onderzoek worden uitgemaakt. Wanneer zoo-

---

[1]) Brochure p. 56. [2]) Ibidem pag. 43. [3]) Ibidem pag. 4. [4]) Ibidem pag. 5. [5]) Ibidem pag. 23. [6]) Ibidem pag. 22.

danig onderzoek deugdelijk was ingesteld, dan zou het boek der Handelingen grootendeels en het 15de hoofdstuk daarvan zeker in zijn geheel, historisch onbetrouwbaar zijn gerekend. Ook de onechtheid van Petrus 1sten brief was dan ingezien alsmede die van vele brieven op naam van Paulus uitgegeven, maar zoo moest eerst zeer veel worden prijsgegeven om de rechte wapenen voor den ondernomen strijd te kunnen gewinnen. Immers dan wanneer de wording der N. T. literatuur grootendeels uit den strijd tusschen het Paulinisme en het Petrinisme wordt verklaard, — als met onweersprekelijke evidentie de principieele geschillen tusschen Petrus en Paulus aan het licht worden gesteld, — als de eenheid der oud-Katholieke kerk een kunstmatige uiterlijke vertooning blijkt te wezen, — dan is daarmede het Primaat van Petrus, en zijne onfeilbaarheid evenzeer, voor de rechtbank der geschiedenis gedaagd en worden beiden in het hoogste ressort veroordeeld. Waarom de door Paulus vernederde Petrus zoo hoog is verheven, — vanwaar en waartoe de reconstructie der geschiedenis is ontstaan, wier aanvang in de Pseudo-Paulinische en Pseudo-Petrinische brieven, wier toppunt in de Handel. der Apostelen is te vinden, — of met andere woorden: waarom het ware beeld van Petrus en dat van Paulus tot elken prijs, verdonkerd is geworden, — wat er van de nawerking der geschillen van den Apostolischen tijd, in de verschillende bestanddeelen der vier Evangeliën is te ontdekken, en wat ook daaruit valt te leeren omtrent de plaats die door Petrus waarlijk is ingenomen, — dat alles en nog veel meer kan zeer zeker, door ernstig wetenschappelijk onderzoek, worden uitgemaakt, terwijl door den historisch critischen arbeid, die reeds werd volbracht, de velden wit zijn om te oogsten.

Vóor een geschrift over het Primaat en de Onfeilbaarheid van Petrus zou ik als motto willen plaatsen, niet 1 Petr. V: 1, 3, zoo als de heer Coops heeft gedaan, maar in plaats daarvan, deze, ook door hem aangehaalde [1]) woorden van Perronne, hoogleeraar in de Theologie aan het collegium Romanum: „Nondum inter eruditos convenit, num Cephae nomine hoc in loco veniat Petrus an alius discipulus a Petro diversus." Heeft die Roomsch Katholieke professor daarmede den te Antiochië vernederden Petrus trachten weg te cijferen, — die toeleg verraadt dan de zwakheid

---

[1]) Brochure pag. 43.

van den verdediger van Petrus Primaat, en is voor den geschiedvorscher een wegwijzer, die hem aanspoort om aan te vangen met een streng geschiedkundige behandeling van het conflict te Antiochië, ten einde zoodoende den vinger juist op de wond te leggen.

De ijvervolle belangstelling van den heer Coops in zijn schrijven openbaar, doet hem zeker instemmen met mijn wensch, dat zijn geschrift, en mijne tegenspraak, die het uitlokte, weldra vergeten mogen worden, door de verschijning eener afdoende toelichting der besproken quaestie.

J. G. SCHUURING.

Kurze Erklärung der Apostelgeschichte von Dr. W. M. L. de Wette. *vierte Auflage, bearbeitet und stark erweitert von Lic. Th* Franz Overbeck *A. O. Professor im Basel.* Leipzig 1870.

De uitgever van de Wette's beknopt exegetisch Handboek wendde zich voor de bezorging van een vierde uitgaaf tot den heer Overbeck, wien, zoo ik mij niet vergis, het extraordinair professoraat te Basel toen nog niet was opgedragen. Oppervlakkig oordeelende zou men kunnen zeggen: een vreemde keus. De Wette toch schreef bij de derde uitgave: Dass ich auf die Widerlegung der zerstörenden Baur'schen kritik nicht mehr eingegangen bin, wird vielleicht von Mannchen gemissbilligt werden; aber theils hätte dazu mehr Raum gehört, als mir verstattet war, theils halte ich solche Widerlegung für überflüssig. Jene maassloze kritik hebt sich durch sich selbst auf; und darin besteht eben ihr Nutzen, dass sie durch Ueberschreitung aller Schranken das Gefühl sich beschränken zu müssen weckt." En, na mededeeling van dit vorwort van de Wette voor de derde editie, zegt Overbeck in zijn voorrede voor deze uitgaaf: In der That schwer waren die Bedenken, welche ich, ehe ich die Sache unternahm, zu überwinden hatte, wenn mir doch von vornherein feststand, dass ich mich einer Ueberarbeitung dieses Commen tars nur von dem Standpunkt aus unterziehen könne, dessen herber Abweisung de Wette's letzte Vorrede gilt." Prof. Overbeck rechtvaardigt evenwel voldoende zijne aanvaarding van de opgedragen taak en doet daarmede het schijnbaar vreemde in de keus van den uitgever verdwijnen. Hij toont aan hoe de Wette geen principieel wetenschappelijk tegenstander van de historische kritiek van Baur was. Indien de Wette kennis met de Tubingsche kritiek had gemaakt op jeugdiger leeftijd, waarop

men werken als van Baur met hun rijkdom aan nieuwe denkbeelden en gezichtspunten in wetenschappelijke kalmte overwegen en waardeeren kan, zou hij misschien toen reeds op gebreken van het Tubingsche standpunt, die men tegenwoordig bezig is te ontdekken, gewezen hebben, maar ongetwijfeld ook hebben ingestemd met de Tubingsche geschiedbeschouwing in het algemeen. Prof. Overbeck mag gezegd worden de nagedachtenis van de Wette in eere te hebben gehouden, door onder den algemeenen titel van „kurzgefasstes exegetisches Handbuch zum Neuen Testament von Dr. W. M. L. de Wette" in 't licht te laten verschijnen eene verklaring van de Handelingen, waarin de historisch kritiesche beschouwing van 't vroegste Christendom, waarvan Baur de grondslagen legde, wordt gevolgd. Immers de vraag, in welke verhouding tot de Baur'sche kritiek de Wette zich zou geplaatst hebben, zoo hij had kunnen blijven voortleven met ongebroken wetenschappelijke kracht, moet niet beantwoord worden door een beroep, bijvoorbeeld, op de afzonderlijke polemische oordeelvellingen bij de teksten die hij exegetiseerde. Bij dergelijke vragen moet men iemands individualiteit en algemeene geestesrichting in aanmerking nemen. Het hangt in laatster instantie niet af van de meerdere of mindere degelijkheid onzer kennis van het N. T. Grieksch, noch ook van onze meerdere of mindere standvastigheid in formeel logische redeneering, of wij al of niet de geschiedenis van het Christendom der eerste drie eeuwen ontwerpen naar de algemeene historisch kritische beginselen van Baur. Wij passen die beginsels al of niet toe, naarmate wij al of niet bij onze studie van het N. T. in onzen geest tegenwoordig hebben wat wij nog meer bezitten behalve ons Grieksch en onze logica, namelijk: onze kennis van ontstaan en eerste ontwikkeling der overige godsdiensten; onze kennis van de menschelijke natuur in het algemeen en van de menschen, zooals zij van nabij gezien werkelijk zijn, in 't bijzonder, enz. vergeten wij eindelijk niet, dat aan die wetenschappelijke tegenwoordigheid van geest zich algemeene onafhankelijkheid van geest tegenover de macht der traditie op elk gebied moet paren. Ik spreek over het heden. Want de tijd zal wel komen, dat de in waarheid menschkundige geschiedbeschouwing op haar beurt de traditioneele zal zijn geworden op het gebied der geleerde geschiedvorsching, omdat de overlevering van het verouderde standpunt door het eene geslacht van wetenschappelijk bevoegden aan het andere dan reeds lang is opgehouden. Daarmede zal

dan ook de verhouding der geesten tot de Baur'sche beginsels van geschiedbeschouwing opgehouden hebben met een middel te zijn om de geesten te onderscheiden.

Prof. Overbeck heeft zich dezen regel gesteld, dat hij, behalve een drietal excursen, waarin „das veraltete Material" te veel de bovenhand had, en sommige andere onnauwkeurigheden, vooral in de kritiek van den tekst, den ganschen kommentaar van de Wette liet afdrukken, en daarop bij ieder vers zijne aanteekeningen voegde. Deze zijn zoo talijk en hier en daar zoo uitgebreid, dat deze vierde uitgaaf 487 bladzijden heeft, terwijl de derde er ongeveer 200 telde. Prof. Overbeck heeft dus van de „Apostelgeschichte" van de Wette een werk van onzen tijd en voor onzen tijd gemaakt. Men staat bij het doorbladeren van dit boek zoowel verbaasd over den omvang en de nauwkeurigheid van des schrijvers geleerdheid, als over de stalen vlijt waarmede hij vers voor vers die ontzaglijk rijke exegetische en kritische literatuur over de Handelingen gebruikt. En hetgeen ik hier en daar opzettelijk heb nageslagen doet mij de exegetische en kritische waarde van Overbeck's arbeid zeer hoog aanslaan. Met misschien wat overdrijving in de uitdrukking van werkelijke niet alledaagsche bescheidenheid, spreekt hij, met het oog op Baur en Zeller, over zich zelven als „Schüler und Anfänger." Doch naar dit boek te oordeelen hebben de machthebbenden te Basel goed gezien met een eigen oordeel over den schrijver te hebben en hem tot professoralen leidsman van leerlingen aan te stellen. Zoowel in de bijzonderheden van de Interpretatie als in de tusschenin gevoegde Uitweidingen en in de Inleiding toont Prof. Overbeck zich onafhankelijk van zijn voorgangers, ook van de baanbrekers der juiste verklaring van het Boek der Handelingen, Baur en Zeller.

Dit laatste blijkt al aanstonds uit zijn oordeel over *het standpunt en het doel*, dat men aan den schrijver van de Handelingen moet toekennen. Er zijn twee hoofdgroepen aan te wijzen onder de pogingen ter verklaring van de eigenaardige beperkheid van den inhoud der Handelingen. Dat de schrijver zoo veel en toch weer niet genoeg over Paulus mededeelt, en over anderen zoo weinig, heeft men zoeken te verklaren òf uit de eigenaardige beperktheid van de bronnen, die hem ten dienste stonden, òf uit het doel, dat hij met zijn boek wenschte te bereiken. De eerste methode, die door de kerkvaders en ten laatste, met de meerdere

consequentie van de nieuwere wetenschap, door Schleiermacher en Schwanbeck is toegepast, volgens welke het boek der Handelingen zich als eene toevallige compilatie van andere geschreven bronnen voordoet, mag heden ten dage voor volkomen verouderd gehouden worden. De tweede hoofdgroep blijft dus over. Hierover heerscht tegenwoordig eenstemmigheid onder de uitleggers, dat aan het boek een letterkundig en doelmatig ingericht plan ten grondslag ligt. Maar er is strijd deels bij de vaststelling van het doel van het boek, deels bij de vraag naar den invloed dien dat doel op de historische waarheid van het boek heeft uitgeoefend. Men moet echter, wat nog te dikwerf wordt nagelaten, beide geschilpunten uit elkander houden. De vraag naar de materieele geloofwaardigheid is nog niet beantwoord al verwerpt men het gevoelen, dat de Handelingen geen ander doel hebben dan het louter historische om gebeurtenissen te verhalen. Dergelijk louter historisch doel kan niet in overeenstemming gebracht worden met den inhoud van het boek, tenzij men zijn toevlucht neme tot willekeurige onderstellingen, als, bij voorbeeld, „dat Lucas met veel onbekend is gebleven," „dat zijn bronnen niet meer behelsden," „dat hij plan had om zijn boek verder te vervolgen," „dat de eerste lezers, met name Theophilus in het boek niet behoefden te vinden wat ons toeschijnt er in te ontbreken." Overbeck ziet te recht in de „elastieke onbestemdheid" van dergelijke hypothesen een bewijs van hare „wetenschappelijke onwaarde." Men moet komen tot de onderstelling van *een paulinisch-apologetisch* doel bij den schrijver. Dit was ook het gevoelen van de Wette. „Es wird gegen die engherzigen Ansichten der Judenchristen die Verkündigung des Evangeliums an die Heiden und die Aufnahme derselben ohne Verpflichtung auf das mos. Gesetz als von Christo und Gott geboten und von den sämmtlichen Aposteln gebilligt, und die Wirksamkeit, Lehre und Verfahrungsweise des Heidenapostels Paulus so dargestellt, dass er, den die strengen Juden und Judenchristen als einen Feind des Gesetzes und einen Volksverführer ansahen, als ein von Christo und dem heiligen Geiste selbst berufener, von den andern Aposteln anerkannter Glaubensbote und als ein Freund des jüdischen Volkes und treuer Beobachter des Gesetzes erscheint." Zóó echter blijft de vraag nog open naar de verhouding waarin het boek der Handelingen met die paulinisch-apologetische strekking staat tot de tegenstellingen van Paulinisme en Judaïsme. De

meeste oordeelkundigen, die in de Handelingen een boek van bepaalde strekking zien, laten het geadresseerd zijn aan de beide partijen, waarin het vroegste Christendom verdeeld was, en karakteriseeren dan het doel niet als eene apologie maar als eene uit het paulinische standpunt ondernomen *conciliatie* van beide partijen. Zóó Baur, Schwegler, Zeller, Reuss, en zelfs de conservatieve Thiersch. Volgens Zeller is het boek der Handelingen „der Entwurf eines Friedensvorschlag von paulinischer Seite den Judaïsten vorgelegt, en wel zulk een hetwelk „die Anerkennung des Heidenchristenthums von Seite der Judenchristen durch Zugeständnisse an den Judaïsmus erkaufen und in diesem Sinn auf beide Parteien wirken will.” Dit conciliante karakter vindt Overbeck in de Handelingen niet. Hij beroept zich onder meer op den *antijoodschen zin* van den schrijver, waarin hij verwantschap toont met den vierden Evangelist. Wel verre, dat men eenige poging ontdekt om de joodsche christenen verzoenend tegemoet te komen, kan, volgens Overbeck, „nichts evidenter sein, als dass die AG. das jüdische Christenthum als solches preisgiebt und auf einem Standpunkt geschrieben ist, welchem das Heidenchristenthum als das in der Gemeinde durchans vorherschende Element gilt.” In het nú volgende vindt men Overbeck's karakteristiek van het boek der Handelingen. „Hieraus ergiebt sich, dass die AG. sich nicht begreifen lässt als eine Zwischen die urchristlichen Parteien des urapostolischen Judenchristenthums und des paulinischen Heidenchristenthums sich stellende Schrift. Ihr Heidenchristenthum ist freilich nicht das paulinische, aber noch weiniger ist ihr Judaïsmus der urapostolische und lässt sich, was an ihr judaïstisch ist, aus der Absicht sich auf den Standpunkt des ursprünglichen und eigentlichen Judenchristenthums zu stellen nicht erklären. Vielmehr muss das Judaïstische der AG. schon ein Bestandtheil des Heidenchristenthums sein, welches sie selbst vertritt, und sie ist nicht ein Friedensvorschlag zwisschen jenen urchristlichen Parteien, sondern der Versuch eines selbst vom urchristlichen Judaïsmus schon stark beeinflussten Heidenchristenthums sich mit der Vergangenheit, insbesondre seiner eigenen Entstehung und seinen ersten Begründer Paulus auseinander zu setzen. Allerdings hat die AG. die wesentlichen Seiten des Paulinismus aufgegeben mit alleiniger Ausnahme des Universalismus, aber nicht im Sinne einer Concession an eine ausserhalb ihrer eigenen kreise stehende Partei, sondern im Sinne der Auf-

fassung des P, die in Folge judaïstischer, von Anbeginn an wirksamer Einflüsse und der natürlichen Unfähigkeit des Heidenchristenthums die Probleme des ursprünglichen Paulinismus zu begreifen und streng fest zu halten, auch unter Heidenchristen sich verbreitete und fertig die altkatholische kirche überhaupt beherrscht." In een Noot herinnert onze schrijver nog opzettelijk, dat zijn beschouwing van het doel der Handelingen geenszins eene hier en daar onloochenbare tendenziöse vervorming van de traditie buitensluit. Wat eindelijk tijd en plaats van het ontstaan der Handelingen betreft, Overbeck verklaart zich voor de hypothese, dat het boek in klein Azië, waarschijnlijk te Efese, omstreeks het jaar 117 door een heidenchristen vervaardigd is.

Met Prof. Overbeck geloof ik dat exegetische Handboeken als dit van de Wette niet alleen den tekst moeten uitleggen, „sondern zugleich ein Bild von den über die Auslegung geführten Verhandlungen geben sollen." Maar nu moeten wij dan ook den weinig behagelijken vorm van dergelijke doorloopende commentariën voor lief nemen. Onze schrijver releveert zelf, dat hij de gevoelens der voornaamste tegenstanders van het historisch kritisch standpunt overal vermeld en meerendeels opzettelijk besproken heeft. Onder de werken der conservatieven of, zooals hij ze noemt, apologeten, schat hij het hoogste dat van M. Baumgarten, *Die Apostelgeschichte oder der Entwickelungsgang der Kirche von Jerusalem bis Rom.* 2 Auflage, 1859. Wij hebben dús in deze vierde editie van de Wette's „Apostelgeschichte" een werk ontvangen, dat onmisbaar is voor ieder, die den stand der wetenschappelijke discussie over het geheel en de gedeelten van het boek der Handelingen grondig wil leeren kennen.

Amsterdam, Oct. 1870. F. W. B. van Bell.

LITERARISCH OVERZICHT.

Sedert mijn laatste bericht in het 3de stuk van dezen jaargang is de *Philosophische Bibliothek* van von Kirchmann belangrijk toegenomen. In vier heften ontvingen wij de *Principien der Philosophie* van Descartes. Von Kirchmann stemt in met vroegere en latere vereerders van Descartes. Hij noemt deze Principia »das Werk, in welchem das erste Mal, seitdem die Welt stand, eine wirkliche Philosophie der Natur den Menschen geboten worden ist. Es ist ein Werk, dessen Grösse, Harmonie und Konsequenz in Rücksicht der Zeit, zu welcher es erschien, nicht genug bewundert werden kann.” Hij herinnert hoe de nieuwere natuurwetenschap hier en daar op verrassende wijze in hare verklaringen tot Descartes nadert. Zoo kan men zich, met Faraday, geen juist begrip vormen van krachten, die, zooals sedert Newton mogelijk werd geacht, uit de verte hare werking uitoefenen, en stelt men voor de aantrekkingskracht van de stof den stoot van de lichtaether in de plaats; een denkbeeld, dat het gevoelen van Descartes, die de aantrekkingskracht afleidde uit de centrifugalkracht van het lichaam, dat gezegd wordt de aantrekkingskracht van een ander te ondergaan, zeer nabij komt. Zoo heeft onlangs Clausius, in Bonn, den samenhang van het vloeibare afgeleid uit een gestadige beweging van zijn kleinste deeltjens, eene reeds door Descartes voorgedragen hypothese. Men mag er zich daarom over beklagen, dat de bekendheid met dit werk van Descartes thans bijna verdwenen is. Tyndall deelt in zijn beroemd werk over »de Warmte” (Londen 1865) wel mede, dat Baco en o c ke de warmte voor een soort van beweging hebben gehouden, maar met geen enkel woord vermeldt hij Descartes, die toch het nog gansch in 't afgetrokken voordragen beginsel van Baco met veel grootere bepaaldheid ontwikkeld heeft. Van veel

minder waarde is het werk »*Ueber die Leidenschaften der Seele,* het laatste der geschriften van Descartes. Het heeft historisch belang, voor zoo ver onze wijsgeer daarin de eerste was, die de waarnemende methode ook op het gebied van het zieleleven overbracht, en zoo doende voor Spinoza's Ethica den weg baande. — De *Encyklopädie der philosophischen Wissenschaften* van Hegel beslaat zes afleveringen. Heeft Hegel in dit werk zijn gansche stelsel saamgevat, het mocht dan in een philosophische Bibliotheek niet ontbreken. Wij ontvangen het hier door de zorg van Prof. Rosenkranz, die in een Inleiding den nauwen samenhang die er, ondanks groot verschil in methode en resultaten, tusschen Hegel en Kant bestaat ontvouwt, en in eene afzonderlijke aflevering ophelderingen bij Hegel's Encyklopädie zal geven. — Dr. Johnson heeft in drie afleveringen het voornaamste werk van Condillac vertaald onder den titel *Abhandlüng über die Empfindungen.* Condillac omschreef bij de laatste door hem bezorgde uitgave van de Traité des Sensations zijn hoofddenkbeeld, naar de vertaling van Johnson, aldus: »Des Hauptzweck dieses Werkes ist der, zu zeigen, wie alle unsere Erkenntnisse und alle unsere Fähigkeiten aus den Sinnen stammen, oder, genauer zu reden, aus den Empfindungen; denn in Wahrheit sind die Sinne nur Veranlassung. Sie empfinden nicht, sondern allein die Seele empfindet auf Veranlassung der Organe, und aus den Emfindungen, durch welche ihr Zustand sich ändert, gewinnt sie alle ihre Erkenntnisse und Fähigkeiten.'' Ofschoon Condillac's verklaring van den oorsprong van het bewuste zieleleven in een materialistisch stelsel passen zou, was hij echter geen materialist. Hij bestreed integendeel het empirische materialisme van zijn tijdgenooten. Hoe weinig zijn zienswijze de aanneming van een reëele ziel buitensluit blijkt uit het stelsel van Herbart, die op dezelfde wijze als Condillac het gansche zieleleven, het voorstellen niet alleen, maar ook het denken, het gevoelen en het begeeren of willen, zich laat ontwikkelen uit de zintuigelijke waarneming. Men zie O Flügel, de bekende volgeling van Herbart, die, in zijn geschrift »Der Materialismus vom Standpunkte der atomistisch — mechanischen Naturforschung," het beginsel van Herbart's Psychologie aldus beschrijft: »Das erste psychische Material, aus dem auch die höheren geistigen Gebilder gestaltet werden, sind die verschiedenen *einfachen Sinnesempfindungen,* die als Reaktionszustände der Seele nur durch deren Verbindung mit einem organisch gegliederten System vonStoffen entstehen können." Hierin

bestaat echter het onderscheid, dat Condillac slechts beschrijft en Herbart tevens ook eene verklaring van het waargenomene zoekt te geven. Dr. Johnson herinnert nu ook aan de bestrijding, die Herbart's en dus ook Condillac's gevoelen gevonden heeft van de zijde van Lotze en Trendelenburg. Wel stelt ook Lotze dat de levensuiting van de ziel met ontvangen opwekking van de zijde van het lichamelijk organisme aanvangt, maar hij deduceert niet uit het eerste verschijnsel, de zintuigelijke waarneming, al het overige: het denken, gevoelen en begeeren. Ook neemt hij aan, in overeenstemming met Condillac, dat zonder de begeleiding van een gevoel van lust of onlust geen waarneming in ons is, al kunnen wij dat bepaalde gevoel door zijn samenvloeijen met het algemeen levensgevoel niet altijd onderscheidenlijk opmerken. In de Medicinische Psychologie, § 226, zegt hij: »Auch der Gedankenlauf selbst der abstrakteste, ist von Gefühlen beständig durchzogen. Nicht einmal den trockenen Satz der Identität oder den rein logischen Begriff der Verschiedenheit oder des Widerspruchs sind wir zu denken im Stande, ohne jenen mit einem Wohlthuenden Gefühl der Einheit zu begleiten, in diesen dagegen eine Spur von den Bitterkeit des Hasses und des Widerstrebens zweier Elemente hinein zu verlegen." Maar Lotze bestrijdt de stelling, dat hetgeen zich tegelijkertijd voordoet nu ook voor één ondeelbaar verschijnsel zou moeten gehouden worden, en evenzoo de stelling van Herbart, dat voelen en begeeren een voortbrengsel van voorstellen en denken zou zijn. Denken, gevoelen en begeeren of willen zijn geen afzonderlijk bestaande vermogens, in den zin eener verouderde psychologie, maar zij zijn drie oorspronkelijke, uit elkander niet af te leiden, wijzen waarop het eene ondeelbare wezen der ziel zijn leven uit. — Vervolgens wordt ons in vijf afleveringen een vertaling van Baco's *Novum Organum* door von Kirchmann in handen gegeven; en in vier afleveringen de *Kleinere schriften zur Logik und Metaphysik* van Kant. Ik meen reeds bij een vroeger verslag vermeld te hebben, dat men de in deze Bibliotheek opgenomen werken ieder afzonderlijk kan koopen.

HEGEL *in philosophischer politischer und nationaler Beziehung für das Deutsche volk dargestellt von* Dr. Karl Köstlin, *Professor an der Universität Tübingen. Tübingen* 1870. Dr. Köstlin schreef dit klein 8°. deeltje met het oog op den 27 Augustus, den dag waarop er honderd jaren verloopen waren sedert de geboorte van Hegel. Men maakte reeds in 't vorige jaar plannen om dat jubelaeum in

Duitschland, in 't bijzonder te Berlijn, waardig te vieren. Er zijn geldelijke bijdragen gevraagd om een of ander monument ter nagedachtenis van den wijsgeer op te richten, en Prof. Rosenkranz schreef daartoe het belangrijke, vroeger door mij aangekondigde, boek: *Hegel als Nationalphilosoph.* Ik herinner mij niet over dat Jubelaeum iets in de couranten gelezen te hebben. Waarschijnlijk heeft het wegens de afgrijsselijke oorlogsramp geen plaats kunnen hebben, of wilde men ook liever wachten, totdat de zonen van het overwinnend Duitschland zullen zijn teruggekeerd. Hadden wij met een ander land en niet met Duitschland te doen, dan zou de bedenking gelden, dat er wel geen philosofen, de, zou men zeggen, uitsluitend aangewezen feestelingen bij zoodanig jubilaeum in het leger zullen aanwezig zijn. Maar nu men in Duitschland algemeen dienstplichtig is, en het groot aantal katheders voor de wijsbegeerte aan de Duitsche Academiën, ten minste drie of vier aan de minst aanzienlijke, ten gevolge heeft, dat elk Duitscher, die een Academische opleiding ontving, althans met een of ander deel van de philosophie is bekend geworden, nu mogen wij wel aannemen, dat er in die Duitsche legers zeer velen zullen gevonden worden, die met Hegel bekend zijn en een oordeel hebben over de waarde van zijn stelsel. Maar behalve dat, het is het streven van de vereerders van Hegel om de belangstelling in dat jubilaeum in zoo wijd mogelijken kring op te wekken. Men wil dat de groote Duitsche natie, natuurlijk vertegenwoordigd door de »gebildeten" uit alle standen, in dat jubilaeum belang zal stellen, omdat het een man geldt op wien de groote Duitsche volkstam, als op een zijner beste loten, trotsch mag zijn. Wiens machtige geest een invloed uitoefende, die de grenzen van de Academische gehoorzaal, waarin men Hegel hoorde, en van de studeervertrekken, waarin men zijn abstracte en diepzinnige boeken las, zeer verre overschreed. Door dit denkbeeld gedreven schetste Rosenkranz Hegel als «Nationalphilosoph," en gaf Dr. Köstlin zijn teekening van Hegel *für das Deutsche volk.* Is dus ook de kern van Duitschland's ontwikkelde mannen met het leger uitgetrokken, men kan Hegel dan niet honderd jaren na zijn geboorte hulde bewijzen, tenzij eerst het oneindig meer belangrijke feest, naar welks aankondiging het gansche weldenkende Europa reikhalzend verlangt, het feest van den herstelden vrede kunne gevierd worden.

Dr. Köstlin geeft een beknopte ontvouwing van den samenhang van Hegels's wijsbegeerte met de ontwikkeling van het wijsgeerig

denken sedert Leibnitz, en daarna van het stelsel zelf van Hegel. Vervolgens bespreekt hij het standpunt dat Hegel vroeger en later in zijn oordeel over den Staat en zijne inrichting innam, om ten laatste in het licht te stellen, dat Hegel, die de gebreken en de ondeugden van de Duitsche volken met de gestrengheid van een profeet en met de voorname onpartijdigheid van een cosmopoliet heeft ten toon gesteld, toch het denkbeeld van een eenige Duitsche natie, in zijn tijd nog slechts een schoon hersenbeeld, liefhad, en eigenlijk uit liefde voor Duitschen aard en Duitsche begaafdheden zoo strenge strafgerichten hield.

Dit werkje van Köstlin wil dus eene uiteenzetting van Hegel's denkbeelden geven, die verstaanbaar is »für das Deutsche volk." Inderdaad, zij is verstaanbaar. Maar wanneer dan verder reeds de beleefdheid ons gebiedt om te onderstéllen, dat Prof. Köstlin weet wie men in Duitschland zal toegesproken achten zoo men op een titel leest *für das Deutsche volk*, wij krijgen of vernieuwen dan gepasten eerbied voor de bevattelijkheid van het Duitsche volk. De gissing ligt echter voor de hand, dat in de taal onzer naburen het begrip van *pöbel* een wijderen omvang zal hebben dan bij ons het begrip van *gepeupel*, en zij dus »für das volk" bestemd noemen wat wij »aan de meer ontwikkelden" of »geletterden" zouden adresseeren. Ik behoef nauwelijks te zeggen, dat ieder in nadenken en doordenken geoefende, die Hegel nog weinig of niet kent en eene aanvankelijke kennismaking met dien wijsgeer verlangt, dit geschrift van Prof. Köstlin met voldoening uit de hand zal leggen.

F. W. B. v. B.

Het liet zich verwachten, dat de omstandigheden des tijds op de wetenschappelijke Letterkunde een machtigen invloed zouden uitoefenen. Wij hebben dan ook in ons Literarisch Overzicht ditmaal geen belangrijk werk over algemeene Godsdienstwetenschap aan te kondigen. De oogst bepaalt zich tot een viertal brochures.

Van Max Müller's verhandeling over het Nirvâna, gelezen in de samenkomst van duitsche filologen te Kiel, den 28sten September van 't vorige jaar, is thans de engelsche editie afzonderlijk verschenen: *Lecture on Buddhist Nihilism by F. Max Müller* (Londen bij Trübner & Co. 1869, Prijs: *f* 0.60). Hoewel zij niet nieuw meer is, maken wij van deze gelegenheid gebruik, om met een paar woorden van haar te spreken en alzoo een vroeger verzuim goed

te maken. De voorlezing is, zooals alles wat van Müller's hand komt, met talent geschreven en bevat allerbelangrijkste opmerkingen. Haar hoofdstrekking is, te bewijzen dat het beroemde Nirvâna, door het orthodoxe Buddhisme en alle latere schrijvers als geheele vernietiging opgevat, zoo iets naar de bedoeling van den stichter van 't Buddhisme zelven niet kan hebben beteekend. Het bewijs is moeilijk te leveren, omdat van Buddha's eigen uitspraken geen authentieke berichten meer voorhanden zijn. Het grondt zich daarop, dat de leer van het absolute Niets in het eerste en het tweede deel van den buddhistischen Kanon, de Sûtra's en de Vinaya, die te zamen de Dharma of wet uitmaken, niet voorkomt en dat verscheidene in die gedeelten vermelde uitspraken van Buddha daarmee in openbare tegenspraak zijn. De overlevering dat Buddha, reeds nadat hij het Nirvâna had gezien, op de aarde bleef totdat zijn lichaam aan den dood ten prooi werd en dat hij na zijn dood nog aan zijn leerlingen verschijnt, is daarmee evenzeer in strijd. Nirvâna beteekent »uitdooving," »vernietiging," maar die vernietiging kan eenvoudig betrekking hebben op de zelfzucht, de zonde, de begeerte en behoeft nog niet het zelfbewustzijn te omvatten. De populaire opvatting is ook alleen, dat het Nirvâna beteekent een ingaan van de ziel in de rust, een onderdrukken van alle wenschen en begeerten, een onverschilligheid voor vreugde en pijn, goed en kwaad, een geheel verzinken van de ziel in zichzelf en vrijheid van den kring der existenties van geboorte tot dood en van dood tot nieuwe geboorte. Dit is de meening der beschaafde klassen. Voor de groote menigte is het niet meer dan een paradijs met tal van genietingen. Müller meent dat de opvatting der beschaafden de oorspronkelijke en de zoogenaamd orthodoxe een vrucht van later bespiegeling is. »Een godsdienst," zegt hij, »is nooit door zulk een onderwijs (t. w. de leer van 't absolute Niets) gesticht en een man als Buddha, die de menschheid kende, moet geweten hebben dat hij door zulke wapenen de tirannie der Brahmanen niet kon omverwerpen." Ik moet bekennen dat de redeneeringen van den beroemden Oxforder mij nog niet geheel hebben overtuigd. De specialiteiten op dit gebied mogen beslissen of zijn gevoelen juist is. Dit alleen kunnen wij volgaarne toestemmen, dat de groote hervormingen door het Buddhisme teweeggebracht en de vredelievende veroveringen die het in het Oosten gemaakt heeft, niet aan zijn Nihilisme noch aan zijn Atheïsme te danken zijn, maar aan zijn Humanisme en zijn zedelijke voortreffelijkheid. Doch het

bewijs tegen de gewone opvatting van het Nirvâna, door Müller uit de groote verbreiding van het Buddhisme geput, gaat in geen geval op, omdat die uitbreiding voor 't grootste deel plaats had toen de erkend orthodoxe nihilistische leer reeds vaststond. Het heeft een goed deel der wereld veroverd door zijn geest; de leer van 't Nirvâna heeft dat daarom niet verhinderd, omdat de ontwikkelden er een willekeurige uitlegging aan gaven, die meer met hun behoeften strookte en de massa er niets van begreep.

Van minder belang is het onderwerp der *Étude sur le Rituel du Respect social dans l' État brahmanique* door Charles Schœbel (Uittreksel uit N°. 7 der *Mémoires de la Société d' Ethnographie.* 2de Série. Parijs bij Maisonneuve & Co. Prijs *f* 0.85). Deze studie: handelt over de clôka's 119—126 van het 2de Boek der zoogenaamde wetten van Manu, het *Mânava-dharma-çâstra.* Die çlôka's bevatten de beleefdheidsregelen die men tegenover zijn meerderen, met name de Brahmanen en vooral zijn leermeester in acht moet nemen. Schœbel geeft daarvan een nieuwe vertaling, nauwkeuriger dan die van Loiseleur Deslongchamps, en een uitvoerige verklaring. Diepe eerbied voor ouderdom, geleerdheid en hierarchische meerderheid is er de grondtoon van, gelijk zij dan ook den geheelen brahmaanschen godsdienst en maatschappelijke inrichting kenmerkt. Het *Mânavadharmaçâstra* wordt door den schrijver voor niet zeer oud gehouden. Hij meent, dat het na de stichting van het Buddhisme, doch vóór de verbreiding van de grieksche beschaving in Indië, wellicht vóór den tocht van Alexander geplaatst moet worden, dat is na de 6de en vóór de 4de eeuw, misschien in het begin dezer laatste. Over 't geheel is hij geneigd om de hindusche letterkunde als jonger voor te stellen dan men gewoonlijk doet en meent hij bijvoorbeeld dat de tijd van 1000 jaren vóór C., dien Müller stelt voor de Mantra-periode, de diaskeauze der vedische oorkonden, te hoog is. Hij is van gevoelen dat zulk een rangschikking eerst na de invoering der schrijfkunst kan geschied zijn, die de Hindu's waarschijnlijk aan de Semieten te danken hebben. Het is echter volstrekt niet bewezen, dat de Feniciërs en de Babyloniërs niet reeds lang vóór Salomo met Indië hebben gehandeld en het verkeer tusschen dit land en Zuid-Arabië klimt waarschijnlijk veel hooger op. Bovendien is het zoo ondenkbaar niet, dat de diaskeuaze der Veden reeds vóórdat het schrift in gebruik was heeft plaats gehad, als

men de eigenaardige methode der charana's of sekten en de inrichting van deze in het oog houdt.

De Tao-leer van den chineeschen godsdienstwijsgeer Laotse verheugt zich tegenwoordig in Duitschland in een bijzondere opmerkzaamheid. Terwijl Gustav von Pländkner, wiens werk in een vorig overzicht werd besproken, aan die leer een geheel nieuwen uitleg heeft trachten te geven en haar, evenals Müller het Buddhisme, van de beschuldiging van Nihilisme heeft pogen te zuiveren, heeft Dr. A. Pfizmaier de filozofisch-historische klasse van de Weener Akademie van wetenschappen met haar beziggehouden. Twee werkjes — beide afzonderlijke overdrukken uit de zittingverslagen der genoemde Akademie — liggen voor ons, even zonderling van inhoud als raadselachtig van titel. Het eene heet: *Die Taolehre von den wahren Menschen und den Unsterblichen*, het andere: *Die Lösung der Leichname und Schwerter. Ein Beitrag zur Kenntniss des Taoglaubens.* (Weenen ter Keiz. drukkerij. 1870. Prijs: *f* 0.65 en *f* 0.60) Volgens Pfizmaier heeft de Tao-leer lang vóór Lao-tse reeds bestaan en is zij de oorspronkelijke godsdienst van China geweest. Haar kenmerken zijn een sterk wondergeloof en hoogst fantastische leerstukken. Door de Keizers uit de dynastie Han bijzonder begunstigd, heeft zij enkele malen gedreigd alle andere sekten in China te overvleugelen. De ware menschen en de onsterfelijken zijn niet dezelfden; al worden zij ook dikwijls nevens elkander genoemd. De eersten zijn geen menschen, maar een soort van goden of geniën, die altijd in den hemel wonen en vandaar somtijds op de aarde nederdalen. Zelden slechts wordt een mensch waardig gekeurd om in hun rangen te worden opgenomen. De onsterfelijken daarentegen, die in twee klassen, de onsterfelijken des hemels en die der aarde verdeeld worden, zijn allen oorspronkelijk aardbewoners geweest en door beoefening van het Tao (den weg) onsterfelijk geworden. Zij volgen in rang op de ware menschen en de onsterfelijken des hemels wonen met dezen samen in de hemelsche paleizen. De onsterfelijken der aarde zijn degenen die het niet zoover gebracht hebben in de kennis van den weg des heils en die daarom niet tot den hemel kunnen ingaan, maar hetzij op, hetzij onder de aarde wonen. Zij onderscheiden zich echter van de gewone menschen door zeer gewaardeerde, meest wonderbare krachten en vermogens. Wat nu over deze wonderwezens in Pfizmaier's verhandeling uit oude chineesche bronnen is bijeenge-

bracht is dikwijls zeer duister, tot onverstaanbaarheid toe. Vreemdsoortige fantaziën zijn dooreengemengd met zedelijke maximen, zooals bijv.: »Die een hoovaardig hart heeft kan den weg van het hoogste ware niet bewandelen," of: »Men moet het hart wasschen, de gedachten losrukken, uitspatting en begeerte verbannen," of: »Die met de deugd zich vereenigt en den weg betreedt, voert den eernaam van een waar mensch." Hoe duister de fantaziën ook zijn, waartusschen deze weinige zedelijke voorschriften zich vertoonen als *rari nantes in gurgite vasto*, zij hebben voor de kennis van den ouden chineeschen godsdienst een groot belang. Ik houd mij overtuigd dat zij niet anders zijn dan een uit mythologische gegevens samengestelde mystiek en dat zij zich tot de mythen van vroeger eeuwen verhouden als het cursiefschrift der Aziaten tot hun verlorene hieroglyfen. Hetgeen bijv. blz. 235 vgg. over de groote koningsmoeder gezegd wordt, die door verandering ontstaan is uit de wondervolle lucht der westelijke bloemen is zuiver mythologie en het zal zoo onmogelijk niet meer zijn den zin daarvan door vergelijking op te sporen.

Hetzelfde geldt over de leer van de oplossing der lijken en zwaarden. Naar 't oud geloof werd de gestalte der afgestorvenen soms onzichtbaar en werden dezen daardoor der onsterfelijkheid deelachtig. Dit is de oplossing der lichamen. Soms blijft dan in de doodkist inplaats van het lichaam een zwaard achter of eenig ander dergelijk voorwerp. Dit is de oplossing der zwaarden. Het is dus een vorm van het onsterfelijkheidsgeloof. Als zoodanig is hetgeen daarvan wordt meegedeeld bovenal voor de vergelijking met den egyptischen godsdienst van gewicht. Zooveel schijnt wel reeds zeker, dat de chineesche onsterfelijkheidsleer met den loop der hemellichamen evenzeer in verband stond als de egyptische, en, wij mogen er bijvoegen, de turanische. Het is te bejammeren dat Pfizmaier door een verklaring of toelichtende aanmerkingen zijn belangrijke verhandelingen niet verstaanbaarder en bruikbaarder heeft gemaakt.

C. P. T.

De bekende katholieke hoogleeraar Dr. Sepp, die reeds vóór ruim 25 jaar de wereld verbaasde met zijn zonderling »Leben Jesu" waarmede hij het boek van Strauss, en daarmede tevens de geheele protestantsche kritiek dacht te vernietigen, is thans met een geleerden arbeid van minder omvang en bescheidener titel voor den

dag gekomen, waarin hij toont, dat hij niet straffeloos met de booze protestansche wetenschap zich heeft ingelaten. Het boekske heet: *das Hebräer-Evangelium oder die Markus- und Matthäus-frage und ihre friedliche Lösung* (*f* 1.30) en heeft ten doel te betoogen 1° dat de kerk steeds in dwaling heeft verkeerd door Mattheus vóór Markus in den kanon te plaatsen, daar het te Rome geschreven Markus- of Petrus Evangelie voor het oudste is te houden, 2° dat men wel moet onderscheiden tusschen het oorspronkelijk Hebreeuwsche logiën-geschrift van Mattheus (Papias) en het nog in de bergrede gedeeltelijk aanwezig, »Hebräer evangelie" een judaïstisch maakwerk dat door de oude kerk verworpen is, 3° dat wij het kanonische Mattheus-evangelie aan Philippus den diaken te danken hebben.

Ik zou het niet der moeite waard achten, dit boekje hier ter sprake te brengen, daar het weinig of geen winst voor de wetenschap oplevert, ware het niet dat het een merkwaardig getuigenis bevat voor het bij de Katholieke theologen van Duitschland tegenover Rome's aanmatigingen ontwakende vrijheidsbewustzijn. Ten bewijze daarvan schrijf ik hier een paar bladzijden uit de voorrede af.

»Wissenschaftliche Fragen zu entscheiden ist das Concil allein »nicht sofort competent; es könnte ihm bei einem Versuche leicht »ergehen, wie der röm. Inquisition in Sache des Copernikanischen »Systems, wie der franzözischen Akademie bei der Erklärung wider »das Fallen der Meteorsteine und das Leuchten der Meers. All»gemeine Gesetze werden nur durch die vergleichende Methode und »langjährige Erfahrung gewonnen, und manche Frage wird erst »nach Jahrtausenden zur Entscheidung reif. Die Menscheit legt »erst von Geschlecht zu Geschlecht von ihren Vorurtheilen ab und »von wissenschaftlicher Quellenkritik war in früherer zeit fast »nicht die Rede. Wir möchten Gott nicht verantwortlich machen für »das viele Menschliche, was die Schrift enthält. Contraria Deus »revelare non potuit. Die Wissenschaft und ihre Lehre ist frei! »Wo zwei Factoren thätig sind ist eine blinde Unterwerfung nicht »zu verlangen. Niemand wird Petrus für den Inhaber des Schlüs»sels zu aller Weltweisheit erklären. Mit Machtsprüchen der Au»torität, wie zu Trient geschah, ist es bei Beurtheilung der Bibel »nicht abgethan. Mit Seherblick schreibt Montesquieu: »es scheint »das die Köpfe grosser Männer kleiner werden, wenn sie bei ein»ander versammelt sind, so dass da, wo viele Weise sich zusam»men finden, doch wenig Weisheit zu treffen ist.""

»Guéranger, der Abt van Solesmes hält dafür: »wenn die Bi-
»»schöfe ihr Lehramt in die Hände des Papstes niederlegen, erhalten
»»sie die passive Infallibilität·" Derselbe will nun still und ehrer-
»bietig die Wirkung der höheren Erleuchtung abwarten die von der
»Vatikanischen Aula ausgehen soll. Ein so kindisches Buch hat
»die Kirche noch nicht erlebt, und solche Männer verhelfen uns zu
»neuen Dogmen! Dagegen hat der edle Graf Montalembert »gegen
»»das was jetzt in Rom sich zuträgt" erinnert, dass Lacordaire die
»Doctrin der Unfehlbarkeit eine»ungeheure Frechheit" genannt hat.
»Aehnlich schreibt Beda Weber: »Der Katholik erkennt keinen
»»Menschen für unfehlbar." Eine solche Concession gilt ihm als got-
»teslästerlich. Bei uns kann man keine neue Glaubensartikel
»machen, sei es zu Rom oder anderwärts."

»Wenn Freund Veuillot in Rom bescheidentlich von sich sagt,
»seine Rolle sei nur die des Portiers, der beim Gottesdienste die
»Hunde aus der Kirche treibe, so eignen wir auf der Gegenseite
»gegebenen Falles uns das Wächteramt des Hahnes an. Nach
»dem Zeugnisse des Mischna gab es innerhalb der Mauern Jerusa-
»lems keinen Göckelhahn — und doch krähte ein Solcher, als
»Petrus im Hofe des Hohenpriesters den Heiland zu verleugnen
»im Begriffe stand. So erhebt sich jetzt unerwartet der Hahn-
»schrei aller Orten. Auch wir wollen nicht schweigen, sondern
»lieber zweimal den Weckruf ertönen lassen, werde daraus was
»wolle: ob man später dem Göckelhahn die Federn ausrupfe, ihn
»koche oder brate — wir haben unsere Schuldigkeit gethan. In
»früheren Jahrhunderten wäre man allenfalls zum
»Scheiterhaufen verurtheilt worden: gegenwärtig wird
»in keiner Confession mehr solch ein Gott wohlge-
»fälliges Brandopfer gebracht; der schärfer denkende
»Laie hat es höchstens noch mit dem Kastengeiste zu
»thün, der ungern fremde Einsprache duldet."

»Glaube ohne Wissen ist ein ungewisser Glaube. Der Italiener
»zwar ist schnell fertig, aber der vorsichtige Deutsche besinnt sich
»lieber zehnmal. Nachdem wir bei drei Dezennien der historischen
»Exegese des N. T. gewidmet, so lassen wir hier die Quellenkritik
»folgen."

Men zal den katholieken geestelijke den lof moeten laten, dat hij rond en mannelijk tegenover Rome zijne overtuiging uitspreekt, al kan men ook niet deelen in zijne ingenomenheid met de hier geleverde resultaten van zijn dertigjarige bronnenstudie. Aardig is

het overigens de fiducie op te merken, waarmede de auteur zijne lievelingsdenkbeelden als stellige waarheden den volke verkondigt. Zoo heet het in het slothoofdstuk van zijn boekje, onder het opschrift: Preisthema. [1])

»Als Endresultat unserer Untersuchung und Erungenschaft eines »dreissigjährigen Nachdenkens, stellt sich entschieden heraus:

I. Markus bildet die Grundlage der Synoptiker enz. Hierop volgen nog 5 andere stellingen en dan de verklaring: »wij zijn bereid »deze Theses aan alle universiteiten in een wetenschappelijk dispuut, »zoo als in de middeleeuwen gebruikelijk was, openlijk en tegen een »iegelijk te verdedigen. Wij dagen uit alle geleerde theologen, »katholieke en evangelische Kirchenhistoriker enz. »Wel is waar" voegt hij er bij »wordt het anders niet gerekend tot de methode »van betoogen te behooren om daarop, door middel van een prijs»thema een »Trumpf" te zetten, maar nu wij eens tegen den He»breeuwschen Mattheus opgetreden zijn, en de zaak in het open»baar behandeld is (Histor, polit. Blätter 1847) is het een zaak »van eer geworden. Gegenüber jenen Zeloten, die meine Schrift »als oberflächlich und unwissenschaftlich verschreien, um scheinbar »das Feld zu behaupten, ist es wohl gethan: Sie mögen versuchen »mich aus dem Sattel zu heben." Zou men niet wanen een Ulrich von Hutten te hooren? 't Is maar jammer, dat hij in zijn wijze van argumenteeren en in de methode zijner kritiek even weinig van dezen tijd blijkt te zijn als in het aangrijpen van de middeleeuwsche tournooi-wapenen.

Ik voel mij niet in staat met weinige woorden een juiste voorstelling te geven, van een allerzonderlingst boek, dat de veelschrijver Ludwig Noack onlangs in de wereld heeft gezonden, onder den titel: *Aus der Jordanwiege nach Golgatha. Darstellung der Geschichte Jesu auf Grund freier geschichtlicher Untersuchungen über das Evangelium und die Evangelien. In vier Büchern.* Het eerste boek, behelzende: Einleitung, Das hohe Lied vom barmharzigen Samariter, (*f* 2.30) ligt voor mij, als een boek vol raadsels. In een doorgaands überschwänglich gezwollen stijl, en met sesquipedalia verba wordt al wat zich in de laatste 25 jaren met de historische kritiek van het evangelie heeft afgegeven, te recht gezet. Renan die met zijn

---

[1]) Ook op den titel wordt het „Preisthema von 1000 Florin" geannonceerd. Uit eene mededeeling op bl. 137 blijkt, dat de auteur reeds ten jare 1854 vruchteloos een premie van 1000 florijnen tot hetzelfde doel had uitgeloofd.

Fransche Rabenkiel, de Duitsche geleerde die met zijn Strausfeder het leven van Jezus hebben beschreven, worden als stumperts gepersiffleerd. En wat den geleerden Hollander betreft, die onlangs zijn divide et impera! deed hooren, om in Marcus' facta en Mattheus' dicta de oorspronkelijke bestanddeelen der evangelische traditie terug te vinden, — het schijnt dat hier Scholten bedoeld wordt — hij wordt eenvoudig met de opmerking abgefertigt, dat zijn kritische ontdekking geen beteren grond heeft dan het Schiffermärchen vom fliegenden Holländer!

Voor zoover ik uit Noack's orakelspreuken zijn eigenlijke bedoeling heb kunnen opmaken, moeten wij het er voor houden, dat onze evangeliën palimpsesten zijn, die alleen door de hoogere kunst van een Noack kunnen worden ontcijferd. Eerst later zal ons de verrassing bereid worden van eene wetenschappelijke bewijsvoering voor de hier gegeven openbaringen. Nu moeten wij, op straffe van voor idioten gehouden te worden, gelooven o. a. dat de evangeliën geschreven zijn in deze volgorde: Johannes, Lucas, Marcus, Mattheus, dat de kern van Johannes, omstreeks het jaar 60 geschreven, echt historisch is, even als de Marcionitische Lucas (geschreven a°. 70); dat Marcus, sedert 132 bisschop van Jeruzalem en daarna Mattheus in het oostelijk Jordaanland de oorspronkelijke verhalen op jammerlijke wijze hebben gealtereerd; zoo zelfs dat zij Jezus den Galileër en Samaritaan (!) naar Judea laten gaan, en zijn Golgotha (in Samarie, het oude Aï van Josua 8, 29 (!) naar Jeruzalem verplaatsen.

Maar genoeg! In gemoede durf ik verklaren, dat ik in dit boek, niets anders heb kunnen ontdekken dan het onzinnig streven, om door het bijeenbrengen van allerlei ongehoorde nieuwigheden opzien te verwekken en den schijn te geven van diepzinnigheid, geleerdheid en poëtisch talent. Ieder wachte zich voor schade. Wat mij althans betreft, ik zal mij er niet aan wagen om onder het geleide van den heer Noack de avontuurlijke reis »aus der Jordanwiege nach Golgatha" voort te zetten.

Men komt weer tot zich zelf als men zich tot een auteur als Hausrath wendt. Al is het ook maar een gissing die hij ons meêdeelt, wij bespeuren terstond dat wij hem hoorende vasten grond onder de voeten hebben. Hier toch, nl. bij de vraag naar de verhouding tusschen Paulus en de Corinthische gemeente, zal wel meer dan ééne gissing noodig zijn. Dat van 's Apostels brieven aan die

gemeente iets verloren is gegaan, of dat met hetgeen tot ons kwam, niet alles volkomen in orde is, laat zich uit het voorhandene zelf met genoegzame zekerheid opmaken. Het is dan ook om over Paulus' eigen woorden het rechte licht te doen opgaan, dat Hausrath zijne hypothese voordraagt over den *Vier-Capittel-Brief des Paulus an die Korinther* (*f* 0.40). Het hier gevoerde betoog moet strekken, om tweeërlei te doen zien, 1°. dat het slot van 2 Cor. nl. Cap. 10—13 met de eerste negen hoofdstukken van denzelfden brief geenszins een goed geheel vormt; 2°. dat die vier slotcapittels een op zich zelf staanden brief van Paulus uitmaken, die vóór 2 Cor. 1—9 moet zijn geschreven en niets anders is dan de derde brief aan de Korinthiërs, dien de kritiek zoolang reeds te vergeefs heeft gezocht. Het is hier niet de plaats om deze hypothese aan een gezette beoordeeling te onderwerpen. Ik voor mij acht dat Hausrath in deze duistere zaak nog niet het volle licht heeft doen opgaan. De evidentie zijner conjectuur is mij althans niet gebleken. Waarschijnlijker acht ik nog altoos, dat Paulus in die vier laatste capita van 2 Cor. een ander, en, natuurlijk, het hem minder genegen gedeelte der gemeente toespreekt, dan dat wij in die woorden αὐτὸς δὲ ἐγὼ παῦλος den aanhef hebben te zoeken van een anderen vroeger geschreven brief, die zonderling genoeg hierheen zou verdwaald zijn. Hoe het zij, men zal in elk geval het met zorg gestelde vertoog met genoegen en niet zonder voordeel voor zijne kennis van de kerkelijke toestanden in den apostolischen tijd doorlezen.

Sedert mijn laatste overzicht in het Meinummer van dezen jaargang, zijn niet minder dan drie nummers van Hilgenfelds tijdschrift, waaronder een van bijzonderen omvang, verschenen. Ik wensch daarvan, naar gewoonte, den inhoud kortelijk te bespreken.

Het 3de Heft van den loopenden jaargang bevat in de eerste plaats eene verhandeling van den redacteur over het Gnosticisme en het N. T. Reeds in de echte brieven van Paulus, meer nog in den brief aan de Hebr. (waaraan zich de brief van Barnabas aansluit) vindt de S. eene bespiegeling over het Christendom, die later geleidelijk tot het Gnosticisme kon leiden. In 2 Thess. treden voor het eerst een soort van gnostieken als ketters op. Het eigenaardige van den brief aan de Coloss. moet hierin worden gezocht, dat daarin de z. g. echt paulinische leer zoowel tegenover het Gnosticisme als tegenover het Judaïsme wordt gehandhaafd, ofschoon Pseudo-Paulus zelf niet buiten den invloed is gebleven van de ge-

laakte ketterij. Ten bewijze daarvan strekken eenige eigenaardige schooltermen in het Gnosticisme thuis behoorende, die we in dezen brief aantreffen. Dit gedeelte van zijn betoog heeft Hilgenfeld vooral gericht tegen den onlangs verschenen eerstelingsarbeid van *Richard Schmidt, privaatdocent in Göttingen, Die Paulinische Christologie in ihrem Zusammenhange mit der Heilslehre des Apostels dargestellt*, ten deele ook tegen *Lipsius* (Art. *Gnosis* in Schenkel's Bibellexicon) en *Bern. Weiss* (Bibl. Theologie).

De brief aan de Eph. eene omwerking van dien aan de Coloss. [1]), levert weinig belangrijks op, daar de polemiek grootendeels is weggelaten. Daarentegen bieden de pastorale brieven vrij ruime bijdragen voor de kennis van het naäpostolische Gnosticisme, waarbij vooral het feit opmerkelijk mag heeten, dat deze brieven ons wijzen op een zekere organisatie van deze ketterij, zoowel praktisch in de bezoldiging der leeraars als theoretisch in de uitwerking der leerstukken, welke deels aan de Valentiniaansche, deels aan de Marcionitische gnosis (1 Tim. 6, 20 schijnt zelfs Marcion's hoofdwerk »de Antitheses" genoemd te worden!) herinneren. Gelijk de zaak vordert en te wachten was van den S., die reeds vóór 21 jaren deze stof opzettelijk behandelde in zijne monografie over het Evangelie en de brieven van Johannes, wordt het Gnosticisme van de deuterojohanneïsche schriften met groote uitvoerigheid behandeld. Op geestige wijze laat zich de S. uit over zijne maatschappelijke omstandigheden in verband met zijn arbeid op dit gebied. »Man hat mich in deutschen Landen desshalb nicht, wie in der Schweiz Herrn Volkmar, zum Kirchenrathe gemacht, sondern vielmehr, wie noch Uhlhorn's Auftreten lehrt, auf den Index gesetzt. Da anhte ich nicht: es werde nach mir in der N. T-chen Kritik ein Stärkerer kommen, welcher denn auch wirklich mitunter so that, wie wenn ich nicht genugsam wäre, dass ich die Riemen seiner Schuhe auflöse, und dieser Stärkere werde mich gar für den fragelos besten Apologeten dieses Zeitalters erklären. (Vgl. Volkmar, Mose Prophetie u. Himmelfahrt S. 113). Auch ohne diesen Stärkeren zur Hülfe zu rufen, meine ich immer noch mit guten Gründen mein deuterojohanneisches Schlachtfeld behaupten zu können." Dit laatste nu geschiedt in de volgende bladzijde vooral tegen Witti-

[1]) De verhandeling van Hoekstra over Coloss. en Ephes. in dit Tijdschrift jaargang 1868 geplaatst, schijnt den S. ontgaan te zijn. Ook de kritische beschouwing van denzelfden auteur over 1 Joh. in jaargang 1867 wordt niet vermeld.

chen (*der geschichtl Charakter des Evang. Joannis* enz.) B. Weiss (a. w.), ten deele ook tegen Keim en Scholten. Tegen laatstgenoemde verdedigt Hilgenfeld o. a. zijne antijudaïstische opvatting van Joh. 4, 22. Over de verhouding van het Johannes-evangelie tot de Valentiniaansche gnosis had reeds, gelijk bekend is, de S. zijne krasse voorstellingen van lieverlede van vroeger eenigermate gewijzigd. In hoever hij in die richting is voortgegaan laat zich eenigszins opmaken uit de noot op bl. 272, waar hij zegt: »Was »Lipsius sagt, kann ich ziemlich unterschreiben: »es ist sicher ver»»kehrt den Ursprung des 4den Ev. gerade zu aus der Valentini»»anischen Gnosis erklären zu wollen. Gerade das Umgekehrte ist »»richtig, die Tendenz des Ev. ist eine ausgesprochene antignos»»tische."" (Hier neemt H. de vrijheid een ? te plaatsen). »»Aber »»sie ist dies in dem Sinne, dass die falsche den Christlichen Ge»»meindeglauben auflösende Gnosis durch eine wahre Gnosis über»»wunden werden soll. Und die Gedankenwelt aus welcher diese »»Gnosis sich aufbaurt, ist dieselbe der auch die Aeonenlehre Valentins »»ihren Ursprung verdankt, nurdass, was bei den Gnostikern in eine »»endlose Veileit göttlicher Mittelwesen auseinandergeht, durch die »»johanneïsche Logoslehre in einer gediegenen Einheit zusammenge»»halten und in seiner ganzen Fülle auf den fleischgewordenen Sohn »»Gottes übertragen wird."" De laatste bestanddeelen des N. T., waartoe de briefvan Judas en 2 Petr. gerekend worden, geven geen aanleiding tot breedvoerige beschouwingen. De S besluit zijn belangrijk overzicht met deze algemeene opmerking: »Die oben besprochene Pau»lini Briefe u. die deuterojohanneischen Schriften sind Denkmähler »eines grossen Geistenkampfs, in welchen die christliche Kirche zwar »zuletzt des Gnosticismus Herr ward, aber doch nicht ohne von »diesem bedeutenden Gegner gelernt, ja manches aufgenommen zu »haben. Das N. T. giebt davon Zeugniss, wie sehr der schliess»liche Bruch der christlichen Kirche mit dem Judaïsmus durch den »Gnosticismus gefördert worden ist. Und wenn der Gnosticismus »auf die ernstern Geister seiner Zeit den tiefsten Eindruck machte »durch seinen Dualismus, so bezeichnen die deuterojohanneischen »Schriften auch schon diejenige Stelle, wo dieser Dualismus in die »Kirchenlehre selbst wieder eindrang und sich länger als ein Jahrtau»send hindurch behaupten konnte. Die wesenhaften Gottes- und »die ebenso wesenhaften Teufels-Kinder tauchen ja wesentlich wie»der auf in den Erwählten und den Nicht-Erwählten der Prädesti»nations-Lehre."

Dezelfde zooeven vermelde paulinische Christologie van R. Schmidt wordt door A. Schweizer aan eene scherpe, doch zeer humane kritiek onderworpen, terwijl in hetzelfde Heft nog van de hand van Zeller een bijdrage tot de paulinische theologie gegeven wordt in een kort vertoog over de beteekenis van de woorden, Rom. 8, 3. *ἐν ὁμοιώματι σαρκὸς ἁμαρτίας.*

De veelgeplaagde uitgever, Hilgenfeld, moet zijne opvatting van den leeftijd der Ezra-profetie al wederom tegen een bestrijder, ditmaal Karl Wieseler verdedigen. Het is te vreezen, dat deze en dergelijke quaesties tot de joodsch-christelijke apokalyptiek behoorende, nog vooreerst niet tot evidentie zullen worden gebracht. Dr. Egli van Zürich zet zijne bijdragen *tot de textkritiek van Exodus* in dit en het volgende Heft voort.

In dat volgende (4de) Heft van 1870, geeft de uitgever onder den titel: *Volkmar und die Evangeliën* zijn, gelijk te wachten was, ongunstig oordeel over Volkmar's ook door mij in dit Tijdschrift besproken boek. Daar Hilgenfeld zich grootendeels bepaalt tot de aanwijzing van het secundaire der Marcus-formatie om de onhoudbaarheid der Marcus-hypothese in dezen vorm in het licht te stellen, zoo kan deze kritiek over Volkmar's boek als een aanvulling beschouwd worden op mijn arbeid in de vorige bijdrage geleverd, (zie hierboven bl. 296 vlg.)

In een klein, maar belangrijk opstel *zur Einleitung in den Brief des Jacobus* van de hand van *Wilibald Grimm* wordt vooral tegen Hengstenberg (Ev. Kirchenzeit: 1866) B. Weiss (Bibl. Theol. des N. T. en W. G. Schmidt (*der Lehrgehalt des Jacobusbriefes*) de authentie en de mogelijkheid om dezen brief met Paulus te doen harmoniëeren, bestreden en als waarschijnlijk aangetoond, 1°. dat de schrijver heeft willen doorgaan voor den Zuil-apostel, 2°. dat hij, onder dien gezaghebbenden naam optredende, Joden- en Heiden-Christenen heeft willen waarschuwen tegen een overdreven antinomisme, waarbij ook de wet der vrijheid gevaar liep, in verband met een eenzijdige, intellectualistische opvatting van het geloof in paulinischen zin; 3°. dat hij geschreven heeft na 70 en vóór 90. Dit chronologische datum steunt op de opmerking, dat eensdeels in den brief gebruik schijnt gemaakt van de Apocalypse, ten andere dat in den 1sten brief van Clemens Rom. de Jacobus-brief is geciteerd.

Het laatste brengt ons als van zelf tot het opstel van Hilgenfeld *die beide Briefe des Clemens von Rom. und ihre neueste Bearbeitungen.* Het heeft bijna uitsluitend betrekking op de textkritiek,

waarvoor in den laatsten tijd, behalve in facsimile's van den Codex (A), belangrijke hulpmiddelen verstrekt werden in nieuwe collaties. Nadat reeds in 1856 F. Madden in Engeland een photografischen afdruk van 1 Clem. had gepubliceerd en later Tischendorf een facsimile van dien codex had gegeven in zijn Appendix celeberrimorum Codicum Sinaitici, Vaticani et Alexandrini, verscheen ten vorigen jare van de hand van professor *J. B. Lightfoot* in Cambridge, als vrucht van herhaalde collaties van den Codex, een nieuwe uitgave van de Clemens-brieven, onder den titel van *St. Clemens of Rome, the two epistles to the Corinthians, a revised texte with introduction and notes.* Hiervan gebruik makende gaf *J. C. M. Laurent* eene nieuwe editie van Clemens, getiteld: *Clementis Romani ad Corinthios epistula; Const. Tischendorfii ex apotypomate consultata photographica Codicis Alex. effigie, non neglecta editorum Αυτοπτων auctoritate, funditus recensuit, commentarium etc. etc. addidit.* Lips. 1870. Hilgenfeld, die in 1866 deze brieven had uitgegeven (Vg. dit tijdschrift 1867 bl. 125) brengt in dit artikel van zijn tijdschrift eenige plaatsen ter sprake voor de textkritiek bijzonder belangrijk, waarover door den arbeid van zoovelen nieuw licht is verspreid.

Dr. phil. *Calinich*, Pastor in Chemnitz, behandelt *die Frage nach dem Originaltext der Augustana auf dem Naumburger Fürstentage.* Zijn onderzoek brengt hem tot het niet onbelangrijk resultaat, dat Melanchthon in het oorspronkelijke op den rijksdag ingeleverde exemplaar van de Augsburgsche confessie over het avondmaal (Art. 10) gesproken, heeft in termen, die zeer wel met de R. C. theorie (transsubstantiatie) zijn overeen te brengen, waaruit volgen zou, dat de hoog genoemde *onveranderde confessie* wel degelijk reeds eene *veranderde* was.

De 8ste uitgave van de Wette's Lehrbuch der histor. krit. Einleitung in die kanon. u. apokryph. Bücher des A. T. door *Eberhard Schrader* geeft Hilgenfeld aanleiding om zijn vroeger geopperde denkbeelden over den oorsprong van het boek Joël, dat door hem in den Perzischen tijd geplaatst wordt, (zie zijn Tijdschr. 1866 en Kuenen de godsd. van Israël I, bl. 93) te verdedigen.

Met den veertienden jaargang, 1871, waarvan nu reeds, 15 Oct. 1870, het eerste nummer vóór eenige weken is verschenen, heeft, gelijk reeds hierboven bl. 463 werd meêgedeeld, dit Tijdschrift een niet onbelangrijke uitbreiding ondergaan. Daar dit overzicht reeds tamelijk uitgebreid is geworden en de tijd mij niet toelaat daaraan nog veel toe te voegen moet ik mij bepalen tot een korte

inhoudsopgave van dit 1e Heft. Biedermann van Zürich opent den nieuwen jaargang met een *balans,* — niet over het vorige jaar maar — over de *rationellen Grundbegriffe der Religion* en wel naar aanleiding van het gelijktijdig verschijnen van de door hem ook in dit Tijdschrift door Hoekstra besproken dogmatiek (zie vorigen jaargang bl. 105 vlg.) en Pfleiderer's werk over »die Religion."

Vervolgens geeft Hilgenfeld een verhandeling over de *joodsche Sibyllen en het Essenisme,* waarbij van nieuwe boeken ter sprake komen *C. Alexandre* Oracula Sibyllina, ed. altera. Parijs 1869. *Hitzig, Geschichte des Volkes Israël,* de dissertatie van onzen landgenoot *B. Tideman* over het *Essenisme.* (Vg. daarover ons Tijdschr. 1869, bl. 586 vlg.) *Clemens* over de *Therapeuten* Koningsberg 1869. De uitgever handhaaft zijne meening over den half joodschen, half parsischen oorsprong van het Essenisme.

H. Rönsch geeft eenige mededeelingen over *de Leptogenesis en het Ambrosiaansche oud-latijnsche fragment daarvan,* als voorlooper van eene editie, die hij van dit apocryphum gereed maakt. Nog levert dit Heft een stuk van Hilgenfeld's hand, getiteld: *Paulus und die Korinthische Wirren,* naar aanleiding van A. Klöpper, *exegetisch kritische Untersuchungen über 2 Cor.* en Hausrath, *der Vier-Capittel-Brief des Paulus an die Korinther.*

R. A. Lipsius levert als appendix, ten deele ook correctie, op zijne »Chronologie der römischen Bischöfe" een opstel over *die Acten Alexanders von Rom und die Kettenfeier des Petrus.*

Gelijk werd beloofd ontfangt de lezer thans ook een soort van »literarisch overzicht" onder de rubriek van »Anzeigen." In dit eerste Heft zijn nagenoeg alle aankondigingen van Hilgenfeld's hand. Alleen het Novum Testamentum (»novissimum") van Tischendorf (1870; de 6de steretoyp.) wordt door *Egli* op humoristische wijze besproken. »Is de editie van 1865 een juweel" zoo eindigt de referent, dan is die van 1870 een — »Gedankenstrich, und zwar ein »grosser."

Ik mag dit overzicht niet besluiten, zonder mijn vreugde te hebben te kennen gegeven over het verschijnen van Scholten's kritisch onderzoek van het Lucas-evangelie, of, zooals hij zelf het noemt: *het paulinisch evangelie.* Dit boek, vrucht van langdurige en gezette studie, zal zonder twijfel weêr veel te denken geven, en, zoo als ik hoop en verwacht, ons een eind verder brengen in het oplossen van het synoptische raadsel. Onze lezers ontfangen zeker later meer hierover.

A. D. L.

De literatuur over de zuil van Mesa is steeds aangroeiende, zoo zelfs dat het bijna ondoenlijk wordt, alle daarop betrekkelijke verhandelingen en kleinere opstellen te vermelden. Ik bepaal mij tot het voornaamste. Toen ik de laatste maal over de zuil van Mesa handelde, waren mij de opmerkingen van J. Derenbourg nog niet in handen gekomen, die anders wel verdienden te worden genoemd. Men vindt ze in het *Journal Asiatique* van Janvier-Février (Tome XV n°. 56) p. 155—160. Na die laatste mededeeling verscheen de Juni-aflevering der *Revue Archéologique*, waarin de ontdekker van den steen, Clermont Ganneau, zijne interpretatie van het opschrift, in de aflevering van Maart begonnen, voortzet en ten einde brengt. Toen hij dit vervolg schreef, waren hem de verklaringen van Schlottmann en Nöldeke reeds onder de oogen gekomen, zoodat hij zijne eigene opvatting met de hunne vergelijken en, waar dit noodig bleek te zijn, naar de hunne wijzigen kon. De verhandeling getuigt in haar geheel evenzeer van des schrijvers nauwgezetheid en kunde, als van zijne bescheidenheid. — Intusschen hebben de geleerden in Europa, die zich met het opschrift beziggehouden en daarover uitgesproken hadden, gelijk te verwachten was, ijverig gebruik gemaakt van de latere mededeelingen en ontdekkingen en de resultaten van hun vernieuwd onderzoek ter kennis van het publiek gebracht. Met Nöldeke's vroeger (bl. 457—59) besproken monographie vergelijke men zijne opmerkingen in de *Gött. Gel. Anzeigen* dezes jaars, S. 682 ff. Doch vooral verdienen de aandacht de voortgezette onderzoekingen van Schlottmann. Men herinnert zich, dat zijne ontcijfering berustte op het nog zeer gebrekkige e e r s t e facsimilé van Clermont Ganneau. In de *Zeitschrift der D. Morg. Ges.* Bd. XXIV: 253—60 en 438—60 geeft hij nu, op grond van het nieuw aangebrachte materiaal, eene nieuwe transscriptie en vertaling; behandelt hij de punten van verschil tusschen Clermont Ganneau en den Engelschen kapitein Warren; en vult hij, zooveel noodig, zijn vroegeren commentaar aan. Met blijdschap constateert hij, dat zijne opvatting van de inscriptie in haar geheel met die van Nöldeke overeenkomt — behoudens het zeer natuurlijk verschil in de aanvulling van enkele lacunen, dat evenwel de bedoeling van koning Mesa niet twijfelachtig maakt. In hetzelfde Tijdschrift draagt ook Geiger zijne denkbeelden over het opschrift over (S. 212—26; 433—36).

Ik acht het niet onwaarschijnlijk, dat de meeste lezers wel zoo veel prijs stellen op eene althans globale kennis van den inhoud

der inscriptie dan op een toch altijd onvolledig overzicht van de literatuur daarover. Ik laat daarom hieronder volgen de tweede vertaling van Schlottmann. De leemten in het opschrift, deels door ouderdom, deels door het vandalisme der Bedouïnen veroorzaakt, worden aangeduid door......; de aanvullingen van Schlottmann staan in [ ]; de verdeeling van den tekst in IX §§ is van zijne hand. Hier en daar is de vertaling verbeterd naar Schlottmann's eigene, latere opgaven.

1. Die Siege Mesa's über Israel.

I. »Ich, Mesa, Sohn des Kamosgad, König von Moab, der Dibonite. Mein Vater herrschte über Moab 30 Jahre und ich herrschte nach meinem Vater. Und ich machte diese Opferhöhe dem Kamos in Korcha, eine Höhe der Errettung, denn er errettete mich von allen Feinden und liess mich meine Lust sehen an allen meinen Hassern.

II. Es zog herauf Omri, der König van Israel, und bedrückte Moab viele Tage, denn es zürnte Kamos wider [ihn und wider] sein Land. Und es folgte ihm sein Sohn nach und auch er sprach: Ich will Moab bedrücken.

III. In meinen Tagen sprach [Kamos]: So will ich denn ihn und sein Haus ansehn und Israel geht unter in ewigem Untergang.[1]) Und es bemächtigte sich Omri [die Stadt] Medeba und sass darinnen [und sie bedrückten Moab, er und] sein Sohn, vierzig Jahre. [Da sahe] ihn (*den Moab*) Kamos an in meinen Tagen.

IV. Und ich befestigte Baal Meon und machte daran [Mauer und Graben]. Und ich belagerte die Stadt Kirjathaim, und die Männer von Gad [wohnten] in dem Bezirk [von Kirjathaim] seit uralters und es befestigte sich der König von Israel Kirjathaim. Und ich kämpfte wider die Stadt und nahm sie ein und ich erwürgte alles Volk, das in der Stadt war, zum Wohlgefallen dem Kamos, dem Gotte Moab's. Und ich nahm von dort..... [die Opfergeräthe Jehova's und weihete sie] vor dem Angesichte des Kamos in Kirjathaim. Und ich liess darinnen wohnen die Männer von Schirân und die Männer von Zereth Schacharath.

V. Und es sprach zu mir Kamos: Gehe hin! nimm ein Nebo wider

---

[1]) Alvorens te verhalen, hoe Kamos zijn volk „aanzag" en redde, komt Mesa nog eens terug op de onderdrukking van Moab door Israël. Daarna beschrijft hij de verlossing.

Israel! Und ich ging hin während der Nacht und kämpfte wider sie vom Aufgang der Morgenröthe bis zum Mittag und ich nahm ein dieselbige Stadt und ich erwürgte alle darinnen, sieben Stammfürsten...... denn dem Astar Kamos (*gehörte*) der Bannfluch...... Und ich nahm von dort alle Opfergeräthe Jehova's und weihte dieselben vor dem Angesicht des Kamos.

VI. Und es befestigte der König von Israel Jahaz und sass darinnen, indem er wider mich kämpfte, und es vertrieb ihn Kamos vor meinem Angesicht, und ich nahm aus Moab zweihundert Mann, die volle Zahl, und ich belagerte Jahaz und nahm es ein, es hinzufügend zu Dibon."

Het tweede deel van het opschrift handelt, volgens Schlottmann, over »die Bauten und Anordnungen des Königs." Het is minder belangrijk dan het eerste, terwijl de verklaring onzekerder is. Ik deel daarom § VII, VIII niet in haar geheel mede: ze betreffen de versterking van de hoofdstad Korcha (een deel van Dibon?), den aanleg van vijvers en waterleidingen, het bouwen van tempels.

Op dit deel volgt nog een derde, dat den »Kampf im Süden des Lands (gegen Edom)" betreft. In § IX is de naam »Horonaim", duidelijk leesbaar en daarna de zinsnede:

»Es sprach zu mir Kamos: ziehe hinab! kämpfe wider Horonaim und [nimm es ein]."

Waarschijnlijk werd de geheele inscriptie met de vermelding der verovering van die stad besloten. — In de discussie der bijzonderheden, waartoe anders ruime stof zou zijn, treed ik thans niet. Bloot als referent heb ik willen optreden.

De *Einleitung in das A. Testament* van wijlen Prof. F. Bleek, die in het jaar 1860 voor de eerste maal werd uitgegeven door Johannes Bleek en Adolf Kamphausen, ziet thans voor de 3de maal het licht door de zorg van den laatstgenoemde (Berlin, 1870; 3½ Thaler). Hoe hij gemeend heeft zich van deze taak te moeten kwijten, blijkt uit zijne voorrede. Het was zijn streven, »in gleichem Maasse sowohl der Pietätspflicht gegen den seligen Verfasser als auch der Verpflichtung gegen den Leserkreis dieses Buches zu genügen." Dienvolgens liet hij, evenals vroeger, de »Vorlesungen," van Bleek onveranderd afdrukken, behoudens de kleine verbeteringen, die volstrekt noodig waren en ongetwijfeld ook door Bleek zelven zouden zijn aangebracht. Maar bovendien rekende hij zich verplicht, de nieuwste literatuur en de meest gewichtige

uitkomsten van de latere onderzoekingen mede te deelen of althans aan te stippen en, in het algemeen, op de geschiktste plaatsen zoodanige wenken te geven, als hem volstrekt onmisbaar of wenschelijk toeschenen. Nog werd het register van zaken en personen geheel nieuw bewerkt (maar daarentegen de lijst der behandelde bijbelplaatsen weggelaten).

Bij het doorbladeren van de nieuwe uitgave is mij gebleken, dat Prof. Kamphausen zijn programma volkomen heeft uitgevoerd. Het boek is gebleven de *Einleitung* van Bleek. Ieder, die het gevoelen van den beroemden geleerde wenscht te verstaan, vindt hier wat hij zoekt en wordt bovendien door de toevoegselen van den uitgever opmerkzaam gemaakt op hetgeen er, na Bleek, te doen overblijft. Verder wilde Kamphausen niet gaan en heeft hij het ook niet gebracht. Hij heeft het onderzoek — althans in dit werk — niet opnieuw opgenomen waar Bleek het had laten steken, noch ook de resultaten van zulk een vernieuwd onderzoek blootgelegd. Hij geeft, gelijk hij het zelf uitdrukt, verwijzingen en wenken en laat het den lezer over, het alzoo aangewezen spoor te volgen. Aan deze methode is ongetwijfeld het gevaar van misbruik verbonden. Als de lezer zich gaat verbeelden, dat hij hier een boek ontvangt, staande op de hoogte van den tegenwoordigen tijd, dan bedriegt hij zich en meent hij te spoedig te zijn, waar hij wezen wil. Immers daartoe is meer noodig dan de kennisneming van de geschriften, door Graf, Nöldeke, Schrader enz. geleverd. Hun onderzoek moet ook worden verwerkt en, indien het niet wordt aangenomen, dan op redelijker of degelijker gronden verworpen dan die Kamphausen aanstipt. Wie zich mijne aankondiging van de Wette-Schrader herinnert [1]), zal aanstonds bevroeden, dat ik hier inzonderheid het oog heb op het onthaal, aan Graf ten deel gevallen. Zijn gevoelen over den ouderdom der ritueele wetgeving wordt in zeer sterke bewoordingen afgekeurd (S. 198 f., 284), maar — gelijk Kamphausen zelf wel zal willen toegeven — niet wederlegd. Eene andere proeve ontleen ik aan het gebruik, dat Kamphausen maakt van mijn *Historisch-kritisch onderzoek.* Hij doet mij de eer aan van mij herhaaldelijk te citeeren. Maar somwijlen blijft zulk eene verwijzing achterwege, waar ik haar, indien ergens, volstrekt onmisbaar zou hebben gekeurd. Zoo worden b. v. mijne bezwaren tegen den Davidischen oorsprong der Psalmen met stilzwijgen voor-

[1]) Hierboven bl. 206 v., 419 verv.

bijgegaan, hoewel ik ze zeer opzettelijk en uitvoerig heb uiteengezet, en het belang der vraag, of er Davidische Psalmen zijn, niet licht te hoog kan worden aangeslagen. Elders, waar Kamphausen mij noemt, bepaalt hij zich tot de mededeeling, dat ik deze of gene afwijkende meening verdedig, zonder haar òf uiteen te zetten òf te beoordeelen. Het komt niet in mij op, hierover klachten aan te heffen. Mijne eenige bedoeling is, aan te wijzen dat Kamphausen's methode hare eigenaardige moeilijkheden met zich brengt. Doch wanneer de lezer zich voortdurend bewust blijft, dat hem hier Bleek's opvatting wordt medegedeeld, en slechts weinig meer dan dat, dan is ook het gevaar geweken. Laat ieder, die het boek nog niet kent, het ter hand nemen met de bedoeling om Bleek te hooren — een man, die zoo goed als eenig ander verdient gehoord te worden. Laat hem voorts, bij zijne eigene studie van de hangende quaestiën, gebruik maken van de wenken, door Kamphausen ten beste gegeven, maar vooral zich van dat eigen onderzoek niet ontslagen achten. Onder die voorwaarden kan de nieuwe uitgave van het hoogst belangrijke boek in ruimen kring groot nut stichten.

Voor een paar jaren mocht ik in dit Tijdschrift de verschijning aankondigen der eerste aflevering van eene nieuwe uitgave der *Hexapla* van Origenes, of liever: van alles wat van dit werk is bewaard gebleven [1]. Het is mij aangenaam, thans te berichten, dat die uitgave sedert is voortgezet en dat thans het geheele Tweede Deel (*complectens libros poeticos et propheticos*) het licht heeft gezien. De drie *fasciculi*, die samen dit deel vormen, kosten elk 12 of 13 shillings. Wat de wijze van bewerking betreft, kan ik nagenoeg volstaan met verwijzing naar mijne vroegere aankondiging. Ook nu heeft de Heer Field de uitgave van Montfaucon geheel gereproduceerd, maar daaraan alles toegevoegd wat na diens arbeid was aan het licht gebracht. Hier en daar zijn die toevoegselen zeer aanmerkelijk, gelijk uit het *Monitum*, dat aan de varianten van elk afzonderlijk boek voorafgaat, kan worden opgemaakt. De Syrische hexaplarische vertaling van het O. Testament leverde steeds de meeste en kostbaarste bijdragen. Daarvan raadpleegde Field niet slechts de bekende editiën, maar ook de handschriften — veelal bijgestaan door Ceriani, den bibliothecaris der *Ambrosiana*, wiens welwillendheid keer op keer hoogelijk geroemd wordt. Over

[1]) Verg. Jaargang II: 249 - 51.

het algemeen getuigt het geheele werk èn van soliede geleerdheid èn van scherpe critiek. Men leze b. v. hoe in het *Monitum* vóór Jesaja de jongste uitgever van Montfaucon's *Hexapla*, de Heer Drach, medearbeider aan Migne's *Patrologia*, wordt terechtgewezen over de lichtvaardigheid, waarmede hij lezingen van L. Bos als werkelijke varianten heeft opgenomen, die niets meer zijn dan vertalingen in het Grieksch van den Latijnschen tekst van Hieronymus. — Ook het boek *Daniël*, dat wij, gelijk bekend is, in twee vertalingen bezitten, die van Theodotion en van de LXX, is met veel zorg behandeld. De uitgave der laatstgenoemde overzetting, die in 1775 te Utrecht door onzen landgenoot C. Segaar werd bezorgd, schijnt den Heer Field onbekend gebleven te zijn. Zij had anders zijne aandacht verdiend, niet om den tekst, die slechts reproductie is der Romeinsche uitgave van 1772, maar om de *Animadversiones* van Segaar (p. 1—94).

Die Anthropomorphiën und Anthropopathiën bei Onkelos und den späteren Targumîm mit besonderer Berücksichtigung der Ausdrücke Memra, Jekara *und* Schechintha. *Eine vom jüd. theol. Seminar gekrönte Preisschrift* von Dr. S. Maybaum (Breslau, 2/3 Thaler). Dit werkje bestaat uit twee deelen. In het eerste ontwikkelt Dr. M. de regelen, die Onkelos in het vertalen der anthropomorphistische uitdrukkingen van den Pentateuch heeft gevolgd: dán-alleen bediende hij zich van eene omschrijving, wanneer het metaphorisch karakter der gebezigde formulen niet aanstonds in het oog viel, zoodat de lezer zich daaraan kon ergeren; vandaar dat »het oog" en »de hand van God" door hem in zijne paraphrase werden overgenomen, terwijl hij het vermijdt, aan God »berouw" en dergelijke aandoeningen toe te kennen. Het tweede deel der verhandeling houdt zich bezig met de uitdrukkingen, die in den titel worden vermeld. Dr. M. verklaart zich hier tegen Gfrörer, Langen en anderen, die Onkelos eene Logos-leer toeschrijven, aan die van Philo niet ongelijk. Hij wijst aan, dat inzonderheid van »Memra" een zeer uitgebreid gebruik wordt gemaakt en dat het voorkomt in de beteekenis van »woord", »mond", »persoon", »ziel", »hart". Maar wat bewoog dan Onkelos, zoo dikwerf, in plaats van Jahveh, »den Memra van Jahveh" te noemen? Op deze vraag geeft Dr. M. geen duidelijk of bevredigend antwoord. Er moet toch voor den paraphrast eene voldoende reden hebben bestaan om zich van deze omschrijving te bedienen. En welke andere reden kan dit zijn ge-

weest dan de vrees om Jahveh te na te komen, de behoefte om den afstand tusschen Hem en den mensch althans eenigermate aan te vullen? Daaruit volgt zeker niet, dat Onkelos de Philonische Logos-leer huldigde, maar wèl dat hij zich hier en daar besturen liet door motieven, die zich ook bij den Alexandrijnschen wijsgeer lieten gelden. Het resultaat kon bij beiden niet wel hetzelfde zijn, omdat de gedachtenkring, waarin de één zich bewoog, van dien des anderen zoo ver aflag.

In het aanhangsel tot zijn geschrift behandelt Dr. M. de omschrijvingen in de overige Targumîm. Zijn geheele boek getuigt van nauwkeurige bronnenstudie en was zeker den daaraan toegewezen eereprijs ten volle waardig. — De vraag is bij mij opgekomen, of niet de geheele quaestie nog vereenvoudigd wordt, wanneer de Targum op den Pentateuch niet aan één enkel auteur, Onkelos, toegeschreven, maar als de eerst mondeling voortgeplante, daarna in Babylonië opgeteekende synagogale vertaling aangemerkt wordt? Menige inconsequentie wordt door deze hypothese (van Geiger e. a.) aanstonds opgehelderd.

Commentar zu den Schriften der Propheten Haggai, Sacharja und Maleachi von Wilhelm Pressel (Gotha 1870; 2 Thaler). De auteur van dit boek, o. a. door zijne artikelen in Herzog's *Real-Encyclopaedie* bekend, is een rechtzinnig man. Ook deze commentaar getuigt daarvan: de profetieën van Haggai enz. zijn hem »das Wort Gottes" en worden ook als zoodanig verklaard; op de vertaling der enkele godspraken volgt telkens eene exegetische toelichting; daarna worden de »theologische Grundgedanken" blootgelegd en eenige »homiletische Andeutungen" gegeven — dikwerf zeer vernuftig, maar ook niet zelden op eene zeer willekeurige typiek gegrond en altijd voorgedragen in den zalvenden toon, die het Wurtembergsche piëtisme eigen is. Zooveel te hooger moet het worden gewaardeerd, dat de schrijver zich heeft losgemaakt van de macht der traditie en toegeeft 1°. dat *Zach.* IX.—XIV niet na, maar vóór de ballingschap geschreven zijn; 2°. dat de door hem verklaarde profetieën allereerst »zeitgeschichtlich" en eerst daarna Messiaansch moeten worden opgevat. De voorrede bewijst, dat men zich in de kringen, waarin Pressel verkeert, dusdanige afwijkingen niet straffeloos of althans niet voor zijn genoegen veroorlooft. Karakteristiek is de wijze, waarop Pressel dit uitspreekt. »Der vorliegende Commentar" — zoo heet het — »ist wegen einiger theologischer

Differenzen noch im Manuscripte durch schwere Anfechtung gegangen, und der Weg schien sich ihm zu versperren; aber Gott hat es gut gemacht, und es ist ihm keine Spur davon geblieben als die eigenthümliche Form der Behandlung — — — — ein Restchen der durchbrochenen Eierschale an den Füssen des frei sich bewegenden Vogels." Uit de tale Kanaäns in die van onzen tijd overgezet beteekent dit, dat Pressel's vrienden hem zijne afwijkende opvattingen ten kwade geduid en zelfs de uitgave van den commentaar ontraden hebben, maar dat hij aan dien drang weerstand heeft geboden. De uitkomst van dezen strijd is verblijdend, allereerst voor den schrijver zelven, die dan toch aan de tirannie der vrienden blijkt ontwassen te zijn, maar verder ook voor zijne lezers. Zij ontvangen hier namelijk, gelijk mij bij de vluchtige inzage van den commentaar gebleken is, meer dan ééne juiste exegetische opmerking, die van zelfstandig oordeel getuigt. Ik aarzel niet, Pressel als uitlegger der na-exilische profeten boven zijnen voorganger Köhler te stellen. Zijne opvatting van *Zach.* IX—XI en XII—XIV heb ik nog niet in bijzonderheden kunnen nagaan. Zij heeft dit eigenaardige, dat hij die zes hoofdstukken aan één en denzelfden auteur toekent, den tijdgenoot van Jesaja. Voorshands schijnen mij de bezwaren tegen dit gevoelen overwegende. Doch *Zach.* XII—XIV zijn zóó raadselachtig, dat men bijna schroomt over hun ouderdom een bepaald gevoelen uit te spreken en gaarne licht ontvangt van ieder, die meent het te kunnen aanbrengen.

De Inleiding op Pressel's *Commentar* behandelt achtereenvolgens: 1. Die Literatur; 2. der geschichtliche Hintergrund; 3. die Sprache; 4. die Composition der drei Schriften; 5. der Verfasser der sechs letzten Capitel des Buchs Sacharja. — De inrichting van den *Commentar* zelven is hierboven reeds beschreven.

Aan het geschrift: *De Spreuken van Jezus, den zoon van Sirach, uit het grieksch opnieuw vertaald en met opschriften en eenige aanteekeningen voorzien* door Johs. Dyserinck (Haarlem, *f* 1.90) gaat »een woord ter inleiding" vooraf van mijne hand. Het zou dus minder gepast zijn en als zonde tegen het *ne bis in idem* kunnen worden aangemerkt, wanneer ik van dat boek hier eene critiek leverde. Maar ik mag er toch wel de aandacht van onze lezers op vestigen. Wèl is het niet in de eerste plaats en althans niet uitsluitend voor hen geschreven. Maar toch houd ik mij overtuigd, dat zij er tot hun genoegen kennis mede zullen maken. Ook van wege

de meer dan gewoon keurige uitvoering verdient het boek alle aanbeveling. Moge zij medewerken om het den toegang te openen tot de woningen van onze beschaafden, onder wier stichtelijke lectuur »de Spreuken van Jezus, den zoon van Sirach" alleszins eene plaats waardig zijn.

Een paar kortere mededeelingen mogen dit Overzicht besluiten. Dr. L. Reinke heeft thans den profeet Habakuk toegelicht (Brixen; 1 Thaler), evenals vroeger de geschriften van andere kleine profeten. [1]) — Neteler, wiens analyse van Jesaja weleer door mij werd aangekondigd en — afgekeurd [1]), heeft thans uitgegeven: *Die Gliederung des B. Daniel als Grundlage der Erklärung desselben* (Munster, $17^1/_2$ Ngr.). Ik geloof niet, dat er velen zijn die, na de eerstgenoemde verhandeling van den auteur gelezen te hebben, zich aan de kennismaking met de laatste zullen wagen. — De vertaling van Weber's *Geschichte des Volkes Israel* door J. P. Briët is, sedert eenige maanden reeds, door de uitgave van het tweede stuk compleet geworden. Aan hetgeen ik hierboven [3]) tot aanbeveling van dit werk en van de vertaling in het midden bracht heb ik thans niets toe te voegen. — Het *Journal Asiatique* van December des vorigen jaars bevat eene Samaritaansche chroniek, met vertaling en commentaar van A. Neubauer; de aflevering van Maart — April dezes jaars eene verhandeling van M. Harkavy, *Les mots égyptiens de la Bible* (p. 161—186).

Leiden, 15 Oct. 1870. A. K.

---

[1]) Verg. Jaargang II: 675 v. [2]) Hierboven bl. 111. [3]) Bl. 208 v.

VARIA.

Bestuurders van *het Haagsche Genootschap tot verdediging van den Christelijken godsdienst* hebben, blijkens hún gedrukt Progamma, in hunne najaarsvergadering van 19 Sept. en volgende dagen, aan slechts *twee* van de zeventien bij hen ingekomen Verhandelingen eenige onderscheiding kunnen toekennen. Aan een Nederduitsch antwoord op de vraag naar eene *beknopte geschiedenis van het Puseyisme in Engeland*, met de zinspreuk: *Erlaubt ist was gefällt*, *Erlaubt ist was sich ziemt*, werd een tweeden eereprijs, een gouden medaille ter waarde van 250 gulden, toegewezen, indien de schrijver zijn naam wilde bekend maken. Als schrijver heeft zich bekend gemaakt de Heer E. F. Kruyff, Predikant te Hylaard in Friesland. Deze Verhandeling zal, overeenkomstig de aanmerkingen van de Bestuurders herzien, in de werken van het Genootschap opgenomen worden.

De tweede Verhandeling aan wie eene onderscheiding ten deel viel is eene Fransche ter beantwoording van de vraag naar *het wonderbegrip van de schrijvers des N. T., en de waarde die er door die schrijvers aan is toegekend en nog in onzen tijd aan toegekend kan worden.* Zij had tot Motto: *Deo gloria.* »Het kostte,'' zoo lezen wij in het Programma, »aan Bestuurders moeite een juist en billijk oordeel te vellen. Eenparig was de lof, zoowel aan de bekwaamheid van den schrijver toegekend, als aan zijn bezielden stijl, al werd deze soms door uitweidingen en herhalingen ontsierd. In de *verklaring* der bijbelsche begrippen, ook door onderscheiding van het wonderbare en het bovennatuurlijke, muntte de schrijver boven anderen uit. Zijne *critiek* daarvan was echter te zeer eene felle bestrijding, en hare conclusie ging, ook voor hen die zich daarmede anders zouden kunnen vereenigen, in hare negatiën te ver. Dit bezwaar was, naar het oordeel van het meerendeel der Bestuurders, van zóo groot gewicht, dat de verhandeling door het Genootschap

niet kon worden bekroond en uitgegeven. Als erkenning van de groote wetenschappelijke verdiensten en den zedelijken ernst des schrijvers, op het door hem gekozen standpunt, besloten echter Bestuurders eenparig, hem eene belooning toe te kennen van 150 gulden, wanneer hij hun zijnen naam wilde bekend maken." Als schrijver heeft zich bekend gemaakt de heer C. G. Chavannes, predikant te Molier en Vally, kanton Freiburg, in Zwitserland.

Er zijn *vier* prijsvragen uitgeschreven.

Twee, reeds vroeger uitgeschreven maar aldus veranderd:

I. »Dewijl er bij de hedendaagsche voorstanders van *humaniteit* verschillende en zelfs tegenstrijdige begrippen daaromtrent worden aangetroffen, zoo vraagt het Genootschap: *Hoe hebben wij de* HUMANITEIT *ten aanzien van haar wezen te beschouwen? Welke onderscheidene uitwerkselen zijn in de toekomst van haar te wachten, naarmate zij al of niet met den godsdienst in het algemeen en het christendom in het bijzonder vereenigd is?*

II. Er wordt eene verhandeling verlangd over *De scheiding van Kerk en Staat.* Het Genootschap wenscht daarbij bijzonder in het oog gehouden te zien de toepassing van dit beginsel op Nederland.

Twee nieuwe vragen worden uitgeschreven:

III. Met het oog op het jongste Concilie te Rome vraagt het Genootschap:

Eene Geschiedenis van het begrip der Pauselijke onfeilbaarheid in zijn oorsprong en voortgaande ontwikkeling, van den daartegen gevoerden strijd en zijne verheffing tot Dogma, met aanwijzing der vermoedelijke gevolgen hiervan, inzonderheid voor de Roomsche kerk zelve.

IV. Daar in de laatste halve eeuw de christelijke zending onder Heidenen, Mohammedanen en Joden zich zoo zeer heeft uitgebreid, doch haar door velen wordt tegengeworpen, dat het christendom niet voor alle volken geschikt is, door anderen, dat althans de tot hiertoe gebruikelijke methode aanmerkelijk zou behooren gewijzigd te worden, zoo vraagt het Genootschap:

Wat leert de geschiedenis der Zending aangaande de bestemming en geschiktheid van het christendom, om de algemeene wereldgodsdienst te worden? En welken invloed moet de tot dusver verkregen ondervinding voor de toekomst op de methode dier Zending hebben?

De antwoorden op de drie eerste vragen worden ingewacht vóór 15 December 1871 en die op de vierde of laatste vraag vóór 15 Juni 1872, onder het adres van Prof. Dr. W. A. van Hengel, te Leiden.

INHOUD.

VERHANDELINGEN EN OPSTELLEN.

BOEKBEOORDEELING.

De Redactie heeft zich tot regel gesteld om in ons vaderland verschenen boeken en brochuren alleen dan opzettelijk te bespreken of aan te kondigen, wanneer ze haar onder het adres van den uitgever J. C. Loman Jr. zijn toegezonden.

Van het Theologisch Tijdschrift verschijnen jaarlijks 6 stukken van ongeveer 7 vel druks.

De Prijs per Jaargang is *f* 6.—.

Stoomdrukkerij Loman, Kirberger & van Kesteren.